CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्री

ॐ

तत्सत्

(गीताध्ययन ग्रन्थमालाको तृतीय पुष्प)

वेदस्तुति

श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रोत्रिय-ब्रह्मनिष्ठ-पूज्यपाद-स्वामी श्रीमहेश्वरानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वरद्वारा विरचित महत्त्वपूर्ण अवतरणिका तथा स्वामी ईश्वरानन्द विरचित अन्वय, अन्वयार्थ-बोधिनी, सरलार्थ, निष्कर्ष, श्रुति-परिचय सहित ।

58.2529
2 वे

लेखक तथा प्रकाशक–
स्वामी ईश्वरानन्द,
गीता प्रचार आश्रम,
सरस्वती अखडा,
स्वयम्भूः, काठमाण्डु,
नेपाल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण १०००

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ओडादि श्रीरमण
रेग्मी ज्यू.

श्री

ॐ

तत्सत्

(गीताध्ययन ग्रन्थमालाको तृतीय पुष्प)

वेदस्तुति

श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रोत्रिय-ब्रह्मनिष्ठ-पूज्यपाद-स्वामी श्रीमहेश्वरानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वरद्वारा विरचित महत्त्वपूर्ण अवतरणिका तथा स्वामी ईश्वरानन्द विरचित अन्वय, अन्वयार्थ-बोधिनी, सरलार्थ, निष्कर्ष, श्रुति-परिचय सहित ।

लेखक तथा प्रकाशक

स्वामी ईश्वरानन्द,
सरस्वती-अखाडा, स्वयम्भूः,

गीता प्रचार आश्रम
काठमाण्डू, नेपाल

विक्रम सम्वत् २०१५
विजयादशमी

मूल्य—भा.रु. १
मो.रु. १।५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

238.4529
इ 2 वै
294.5921
ISW

6966

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथम संस्करण १०००

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीः

ॐ

तत्सत्

समर्पणम्

आगमेषु समस्तेषु निगमेषु तथैव च।
निष्णाता शेमुषी यस्य सर्वराद्धान्तवारिधौ ॥ १ ॥
दर्शने सार्वभौमाय विद्यावारिधये तथा।
वागीशाय च वेदान्ते न्याये मार्तण्डमूर्तये ॥ २ ॥
श्रोत्रिय-ब्रह्मनिष्ठाय सम्मान्यचरणाय च।
श्रीमत्परमहंसाय परिव्रज्यापराय च ॥ ३ ॥
यतीशाय महेशाय मण्डलीशाय स्वामिने।
विद्याया गुरवे तस्मै कृतिरियं समर्प्यते ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषय-सूची

विषय पृ०

१—भूमिका (घ)
२—अवतरणिका (च)
३—शुद्धि पत्रम् (ट)
१—मन-वाणीको अविषय ब्रह्मलाई वेदले कसरी वताउन सक्द-छन् भन्ने शुकदेवका प्रति परीक्षितको प्रश्न। १
२—उत्तरमा शुकदेवजीद्वारा वेदस्तुतिको प्रस्तावना—नारदका प्रति नारायणऋषिद्वारा सनकादिको संवाद वर्णन। १
३—योगनिद्रावाट जागा हुनलाई श्रुतिहरूको प्राथंना। ५
४—सम्पूर्ण वेदादि शास्त्र ईश्वरलाई नै प्रतिपादन गर्दछन्। ८
५—परमेश्वरको वर्णनातीत महत्त्व। १०
६—परमेश्वरको भक्तिविना वाँचेर सास फेरेको पनि खलाँती-वरावर छ। ११
७—स्थूल दृष्टि र सूक्ष्म दृष्टिको उपासनाभेद। १५
८—परमेश्वर स्वरचित प्रपञ्चमा व्याप्त भएर पनि ती सवै उपाधिदेखि असङ्ग, अद्वैत हुनुहुन्छ।
९—ईश्वरको अंश हुनाले जीव पनि वास्तवमा नित्य-मुक्त छ, तथापि परमेश्वरमा सर्वकर्मार्पणभक्ति गरेपछि मात्र जीव-लाई यो ज्ञान हुन्छ। २०
१०—साँच्चैका भक्तहरू भक्तिसिवाय मुक्ति पनि चाहँदैनन्, त्यस कारण भक्ति, धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष यी ४ चार पुरुषार्थभन्दा अतिरिक्त पाँचौं पुरुषार्थ सिद्ध हुन्छ। २२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषय पृष्ठ

११—मनुष्य-शरीर पाएको वेलामा आत्मकल्याण नगर्ने प्रमादीहरू घोर दुर्गतिमा पर्दछन्। २४

१२—परमेश्वरको ध्यान जुन भावले भए तापनि अन्तमा त्यसबाट भगवत्प्राप्ति नै हुन्छ। २५

१३—भगवत्तत्त्व अत्यन्तै गहन हुनाले दुर्ज्ञेय छ। २८

१४—अनेक शास्त्र, नाना मुनिका मत तथा सय-करोडौं तर्कजालले भगवत्तत्त्वज्ञानमार्ग अवरुद्ध छ, त्यस कारण भक्ति नै श्रेयस्करी छ। २९

१५—समस्त विश्वको मूल तत्त्व परमेश्वर नै हुनुहुन्छ, यो नाना प्रपञ्च सुनमा गहना जस्तै देखिएको छ। ३२

१६—संसार-सागर तर्नलाई भक्ति नै सबैभन्दा सरल र श्रेष्ठ साधन छ। ३४

१७—परमेश्वर कै अनुशासनले समस्त विश्व सुव्यवस्थित रूपले चलेको छ। ३६

१८—परमेश्वर सबैको मूल कारण हुनाले उहाँको आफ्नू र पराई कोही छैन। ३७

१९—ईश्वर समस्त चराचर जगत्को नियामक भएर पनि अज्ञात छ। ४१

२०—प्रकृति-पुरुष अनादि छन्, तिनैका संयोगबाट जीवहरूको सृष्टि हुन्छ, प्रलयमा सबै मायायुक्त ईश्वरमा लीन हुन्छन्। ४४

२१—भगवान्का भक्त दुःखबाट छुट्दछन्, किन्तु अभक्तहरू कालका वशमा परेर बार-बार जन्म-मरण-चक्रमा घुमिरहन्छन्। ४

२२—विनागुरु योगाभ्यास गर्न खोज्नेहरू घोर सङ्कटमा पर्दछन्। ४९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषय	पृष्ठ
२३—विनावैराग्य भगवद्भक्ति मिल्दैन।	५१
२४—तीर्थयात्रा गर्नाको तात्पर्य सत्सङ्गद्वारा भगवत्प्राप्ति हो।	५२
२५—प्रश्नोत्तररूपमा सकाम कर्मकाण्डको समालोचनावाट जगत्को मिथ्यात्व-सिद्धि (मीमांसामत-खण्डन)।	५४
२६—सृष्टिभन्दा पहिले प्रलयभन्दा पछि नरहने हुनाले संसार स्वप्न जस्तै मनोमय प्रपञ्च मात्र हो।	६१
२७—जीव अज्ञानी हुनाले मायामा वाँधिएको छ, ईश्वर मायाधीश्वर हुनाले नित्यमुक्त तथा समस्त ऐश्वर्यसम्पन्न हुनुहुन्छ।	६३
२८—विषय-वासना हृदयबाट नहटी हृदयवासी ईश्वरको दर्शन पाइँदैन।	६५
२९—भगवत्तत्त्वसाक्षात्कार भएपछि समस्त शुभाशुभ कर्मदेखि निर्लिप्त हुन्छ।	६७
३०—ईश्वर अनन्त हुनाले ब्रह्मादि देवताले पनि अन्त पाउन सक्दैनन् तथा वेदले पनि साक्षात् वताउन सक्दैन।	६९
३१—वेदस्तुतिका वक्ता सनन्दलाई सवै मिलेर गुरुपूजा गर्दछन्।	७१
३२—नारायण ऋषिद्वारा श्रवणगरेको वेदस्तुति नारदले व्यासको आश्रममा गएर उहाँलाई जस्ताको तस्तो सवै सुनाउनुभयो।	७३
३३—सर्वेश्वर हरिको ध्यान	,,
३४—श्रीकाशीविश्वनाथो विजयतेतराम्	७५
३५—यस्माज्जातं जगत्सर्वम्	७६
३६—कृतज्ञता	७७
३७—श्रुति-सङ्केत-तालिका	७९
३८—छुटेको	८०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूमिका

'वेदस्तुति' यो नामैबाट यसको महत्त्व व्यक्त भएको छ। यसको अर्थ हो—वेदले गरेको भगवान्‌को स्तुति। वेद भनेको ईश्वरीय अनन्त ज्ञान-राशिको नाम हो। जसको अंश या लेशलाई पाएर ब्रह्मादि देवता तथा मनुष्य ज्ञानी, कवि, ऋषि आदि कहलाउँ-छन्। जब यस्ता वेद नै स्वयं भगवान्‌को स्तुति गर्दछन् भने उसको महत्त्व लेखनीद्वारा व्यक्त गर्न खोज्नु दुस्साहस मात्र होओइन, असंभव पनि होला। यो कुरा विद्वत्समाजमा प्रसिद्ध छ कि—श्रीमद्भागवतका ब्रह्मादि देवताहरूले गरेका अनेकौं स्तुतिहरूका माझमा वेदस्तुतिको स्थान सर्वोच्च छ। वेदका मुख्य विषय कर्म, उपासना र ज्ञानलाई भक्तिरसमा चुर्लुम्म डुबाएर अनेकौं सरस आख्यानद्वारा व्याख्यान गर्नु भागवतको प्रधान उद्देश्य हो। उक्त उद्देश्य-पूर्तिमा वेद या उपनिषद्‌का जुन-जुन मूलमन्त्र-हरू काममा आएका थिए तिनीहरूको एउटा सूचि तयार पार्नु अत्यन्तै आवश्यक थियो। यस कुराको पूर्ति भागवतकारले वेद-स्तुतिबाट गर्नुभएको छ। अतः यस परिस्थितिमा वेदस्तुति-लाई भागवतको 'सूत्र' या 'मूल' भन्न सकिन्छ, जसको विस्तार अथवा व्याख्यान समग्र १८००० अठार हजार 'श्रीमद्भागवत' छ। चाहे यसलाई अर्को शब्दबाट भागवतको सार या वेद उपनिषद्‌को सार भनौं, तात्पर्य एउटै हो। आभूषणको माझमा जडेको बहुमूल्य रत्नको जस्तो शोभा हुन्छ त्यस्तै शोभा भागवतमा वेदस्तुतिको छ। परन्तु यस्तो अमूल्य रत्न भएर पनि अमूल्य मानव जीवनको साथ उसको सम्पर्क नहुनाको कारण ऊ एउटा बलियो संस्कृतको

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुरक्षित किल्लाभित्र थियो। प्रथमतः भागवतकै अर्थ लगाउन कठिन छ, त्यसमा पनि वेदस्तुतिलाई त झन् ग्रन्थकारले धेरै मोल पर्ने हीरालाई भँडारका रक्षा-मञ्जूषा-(सेफ़)-भित्र सुरक्षित राखे-झैं गर्नुभएको छ। अथवा विषय नै यस्तो जटिल थियो जो सर्वसाधारणका निम्ति सरल थिएन; किनकि हीरा जति बहुमूल्यवान् हुन्छ उति कठोर पनि हुन्छ। यसैले होला, वेदस्तुतिका शब्दहरू बहुतै संक्षिप्त र अर्थगंभीर छन्। कहीं-कहीं त शब्दहरूको अध्याहार (अर्थ मिलाउन बाहिरबाट शब्द थप्नु) नगरी अन्व-यार्थ नै लाग्दैन। अतः संस्कृतका विद्यार्थी र सर्वसाधारण जिज्ञा-सुलाई पनि लाभ हुने गरी पहिले श्लोकको अवतरणिका अनि मूलश्लोक, यस पछि क्रमशः अन्वय, अन्वयार्थबोधिनी, सरलार्थ, तथा निष्कर्ष (सारार्थ) दिएर सबैभन्दा पछि श्रुतिपरिचय अर्थात् वेदस्तुतिमा कुन-कुन श्रुतिहरूले कस्तो-कस्तो स्तुति गरेका छन् तिनको अर्थ सहित परिचय गराउने यथाशक्य प्रयत्न गरिएको छ। यसबाट यत्किञ्चित् विश्वरूप परमात्माको आराधना भै मातृभाषाको समेत सेवा हुन सकेमा सफल प्रयास भै त्यो फल जगदीश्वरलाई समर्पण गर्न पाउनेछु। अन्तमा पाठकहरूसँग मेरो अनुरोध छ कि—उहाँहरूले यो पुस्तिकाको शुद्धिपत्र र परिशिष्ट हेरी छुट्-फूट् भएको सच्याएर पढ्नु होला। विचारक विद्वान्हरूले आफ्नू मन्तव्यलाई व्यक्त गर्नुभएमा त्यसको विचार दोस्रो संस्करणमा हुनेछ। ॐ तत्सत्

सर्वेषां शुभाकांक्षी-

स्वामी ईश्वरानन्द.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ श्रीहरिः

अवतरणिका

(लेखक—श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रोत्रिय-ब्रह्मनिष्ठ-पूज्यपाद स्वामी श्रीमहेश्वरानन्द जी महाराज महामण्डलेश्वर)

वेदान्तक्षीरधेः सारं श्रुतिगीतिसुधां बुधाः ।
पायं पायं प्रतृप्यन्तु श्रीमद्व्यासप्रसादतः

विदांकुर्वन्त्येव विद्वद्वराः—'*इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत्* ।' '*वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्रसंशयः* ।' इति च न्यायेन महाभारताद्या इतिहासाः, श्रीमद्भागवतादीनि पुराणानि च भगवच्चरितादिवर्णनमुखेन विस्तरतो वेदार्थमेव निरूपयन्तीति । तत्रापि श्रीमद्भागवतन्तु सर्ववेदान्तसारभूताद्वितीयब्रह्मात्मवस्तुवर्णनतत्परतयैव समस्तपुराणमूर्धन्याख्यं विद्वज्जनसमर्पितं प्रशस्तं विरुदं सहर्षं विभर्ति । अतएव '*निगमकल्पतरोर्गलितं फलं*' (भा० १।१।३) '*अखिलश्रुतिसारमेकं*' '*अध्यात्मदीपं*' (भा० १।२।३) '*विज्ञानमयः प्रदीपः*' (भा० ११।२६।३८) '*अयमतुलो ज्ञानप्रदीपः*' (भा० १२।१३।१९) इत्यादीनि श्रीमद्भागवतेऽवगतानि विशेषणानि भागवतस्वरूपनिर्णायकतया जागरूकानि सन्ति तदेव द्रढयन्ति । तत्राप्यस्यैकादशस्कंधस्य भाष्यभूतस्येयमस्ति वेदस्तुतिः सूत्रभूतेति विद्वद्भिः श्रीमद्भागवतमर्मज्ञैर्मन्यते । तत्र (१) प्रथमे श्लोके कृत्स्नशा-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रार्थः मायातत्कल्पितद्वैतप्रपञ्चबाधोपलक्षितप्रत्यगभिन्नाद्वयानन्दभूतः सूच्यते। (२) द्वितीये त्वध्यारोपापवादाभ्यां ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थ-लक्षणद्वयं वर्ण्यते। (३) तृतीये तत्त्वज्ञानसाधनभूतं भगवच्चरित-श्रवणविशुद्धभगवद्धामानुध्यानादिकं निरूप्यते। (४) चतुर्थे भक्त्या-दिसाधनरहितानां वहिर्मुखानां निन्दयाऽवशेषभूतं तदेव परं सत्यं लक्ष्यं समर्थ्यते। (५) पञ्चमे ब्रह्मावाप्तिशेषभूतं तत्तच्छ्रुतिविहितो-दरहृदयाद्युपाध्यालम्वनभूतोपासनं सूच्यते। (६) विभुतया एक उपाध्यवच्छेदशून्यो विम्बभूतः परमेश्वरः, जीवस्तु अन्तःकरणाद्युपा-धिपरिच्छिन्नो नाना प्रतिविम्बरूप इति प्रदर्श्य प्रतिविम्बेन जीवेन स्वस्वरूपभूतविम्बरूपः परमेश्वरोनिरतिशयप्रेम्णा समुपास्य इति षष्ठेनाभिहितम्। (७) यदा हि घटाकाशादिवत् भगवत औपाधिकांशभूतस्य जीवस्यापि न वस्तुत उपाधिसम्वन्धस्तदा भगवतः स कथं वास्तविकः स्यात्? इति सप्तमस्य रहस्यम्। (८) मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तेर्गरीयस्त्वं वर्णयन् तयैव विष्णुं समर्चयेत्, तदवतारकथां शृणुयाच्चेत्यष्टमेन निरूपयति। (९) ज्ञानमयीं भक्तिं विनाऽर्थात्संसारासक्त्याऽनर्थपरंपराप्राप्तिरिति नवमेन। (१०) अतः कामाद् द्वेषाद् भयाद्वापि हरिमात्मतया ध्यायन् श्रीहरि-रेव भवतीति दशमस्य हृदयम्। (११) जगदिदं सदसद्विलक्षण-तयाऽनिर्वचनीयं मिथ्याभूतमेव विनिश्चित्य भगवन्तमेवैकं सत्यमधि-ष्ठानमनिशं चिन्तयेदिति एकादशस्य तात्पर्यम्। (१२) अज्ञानकृतो भेदोऽवास्तविक एवास्ति, वास्तविकस्त्वभेद एवेति संप्रधार्य परमानन्दनिधौ भगवत्येव परमं प्रेमाणं वध्नीयात् इति द्वादशस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रहस्यम् । (१३) सन्मात्रेऽधिष्ठाने ब्रह्मणि जगज्जीवौ भ्रान्त्यैव सद्वत् प्रतीयेते, अतः सर्वमिदमहञ्चात्मैवास्ति, नान्यत्तद्व्यतिरिक्तमस्ति किञ्चनेति वेदान्तसिद्धान्तः त्रयोदशेन प्रदर्शितः । (१४) भक्त्यैव भगवदनुग्रहः, तेन चाज्ञानान्ध्यनिरासमर्थं भगवत्तत्त्वज्ञानं, अतो भक्तेरेव सर्वमूलतया प्राशस्त्यं मन्तव्यमिति चतुर्दशभावार्थः । (१५) कार्यकरणसंसर्गशून्यतया भगवतो नास्ति कर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रसक्तिरिति पञ्चदशरहस्यम् । (१६) सर्वभूतसमः सकलकरणप्रवर्तको भगवानेव करणपरतन्त्रैर्जीवैर्विमुक्तये सेवनीय इति षोडशपद्याभिसन्धिः । (१७) जीवनानात्वविभुत्वयोर्जीवेश्वरयोर्भेदस्य च ये सांख्यादयो वास्तवत्वमभ्युपयन्ति, तन्मतनिरसनेन प्रतिबिम्बकल्पानां सर्वेषां जीवानां मिथोऽव्यावृत्तत्वेन हेतुना नियम्यत्वं, मुखबिम्बकल्पस्य सर्वानुस्यूतस्य परस्य भगवतो नियन्तृत्वञ्च सप्तदशेन समर्थ्यते । (१८) जीवानामौपाधिक एव जन्म न स्वतः, अतस्ते उपाधिनिरासेन सरित इवार्णवे ब्रह्मण्यस्तं गच्छन्तीत्यष्टादशभावार्थः । (१९) भगवन्माययैव भयशोकादिरूपो भवो जीवानां संवृत्तः, अतस्तद्भक्त्यैव विद्यामय्या तन्निवृत्तिरिति-एकोनविंशतात्पर्यम् । (२०) गुरुकृपयैव चञ्चलस्य मनसो नियमनमिति विंशत्यभिप्रायः । (२१) दृढतरवैराग्यं विनाऽनन्यभक्तिलाभः कथमपि कस्यापि न संपद्यत इत्येकविंशरहस्यम् । (२२) गंगादितीर्थस्थितमहापुरुषसंसर्गेण मुमुक्षुणाऽऽत्मतत्त्वस्य श्रवणमननादिकं कर्तव्यमिति द्वाविंशपद्यवर्णनम् । (२३) द्वैतप्रपञ्चस्य सत्यत्वसाधकं नास्ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किमपि प्रमाणतर्कादिकम्, अतोऽयमविद्योत्थो वस्तुशून्योविकल्प एवास्तीति निश्चित्य तत्र न सज्जेत इति त्रयोविंशेन निरूप्यते। (२४) आद्यन्तशून्यत्वेन हेतुनाऽप्ययं मनोविलासभूतो वितथ एव, तं ये सत्यतया जानन्ति, ते मूढा एव, न बुधा मन्तव्याः, इति चतुर्विंशेन वर्ण्यते। (२५) अविद्ययैवायं जीवो मिथ्यासंसारं सत्यतया सेवते, अतो ब्रह्मविद्ययैव तस्माद्विमुक्तो भवितुमर्हतीति पञ्चविंशेन प्रतिपाद्यते। (२६) निःशेषकामविलय एव ब्रह्मभावरूपमोक्षस्य प्रयोजकइति षड्विंशेन कथ्यते। (२७) अनन्यभक्तिमयतत्त्वज्ञानवतां जीवन्मुक्तानां न विधिनिषेधबाधः, किन्तु इन्द्रियार्थलोलुपानामेवेति सप्तविंशपद्यस्य तात्पर्यम्। (२८) अतन्निरसनेन निषेधशेषतयैव वेदगिरां निर्गुणात्मन्यद्वये ब्रह्मणि परिसमाप्तिभूता गतिर्वर्ण्यते, अष्टाविंशेन चरमेण पद्येनेति।

तस्मादेतादृशतात्पर्यबोधिनी वेदस्तुतिरियमनादिशिष्टपरंपरागताऽष्टाविंशतिपद्यात्मिका साक्षादुपनिषद्रहस्यविद्यैव महनीया प्रत्येतव्या। तदुक्तं—'*सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता। श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः॥*' (भा० १०।८७।३) '*इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः समुद्धृतः...*(भा० १०।८७।४३) इति च। अकिञ्चनः=देहादिपरिग्रहाहंममभावशून्यः, पूर्वेषां=नारदादीनां पूर्वजैः=सनकादिभिरित्यर्थः।

तामेतामतिधन्यां वेदस्तुतिमन्वयार्थबोधिन्या संस्कृतव्याख्ययाऽतिसरलया नेपालीभाषायामभिव्यक्तैः सरलार्थनिष्कर्षश्रुतिपरिचयलक्षणैर्विशदव्याख्यानैश्च साकं नेपालप्रदेशराजधानी काष्ठ-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मण्डपपत्तनस्थितसरस्वतीमठाध्यक्षो विद्वद्वरः स्वामी-ईश्वरानन्देति शुभाभिधेयो महापुरुषः प्रकाशयतीति विशेषतो नेपालदेशस्य धार्मिकसज्जनानांकृते महान् प्रमोदावसरोऽयम् । अत एवास्याः पठनमननादिना मानवजीवनस्यातिदुर्लभं पारमार्थिकलाभं संपाद्य सन्तुष्टाः कृतार्थाश्च भवन्तु सज्जनाः, एतद्व्याख्यानस्य लेखकः प्रकाशकश्च महोदयः सर्वथा सफलमनोरथो भूयादिति भगवान गिरिजारमणो लोकलीलासूत्रधारः श्रीपशुपतिनाथो भूयोभूयः प्रार्थ्यत इति शम् ।

इयं वेदस्तुतिर्युक्ता भाववोधनटीकया ।
भूयात्तमःप्रशमनी सद्भिः स्नेहेन पठ्यताम् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुद्धि-पत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	२	भानव	मानव
६	७	सत्वादयो	सत्त्वादयः
७	१३	तंव्दह्मे ति	तब्द्रह्मेति
६	१	अन्वयाथत्रो	अन्वयार्थत्रो
,,	१२	तत्व को	तत्त्वको
१२	१०	असूर्या	असुर्या
१३	५	महत्तत्वा	महत्तत्त्वा
१४	२	अवाध्य	अबाध्य
,,	१५	आत्मतत्व	आत्मतत्त्व
१५	३	तक्तु समन्वयात्	तत्तु समन्वयात्
,,	६	परम्	परमम्
१६	१५	सुषुम्ना	सुषुम्णा
,,	१७	मुत्यु व्यात	मृत्युव्याप्त
१७	६	सुषुम्ना	सुषुम्णा
१८	१६	शक्तैन	सक्तैन
१६	११	विम्व	बिम्ब
,,	१८	,,	,,
,,	१६	,,	,,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०	१६	अश	अंश
,,	१७	तत्वम्	तत्त्वम्
,,	२०	क्षत्रम्	क्षेत्रम्
२१	२	अंघ्रिम्	अङ्घ्रिम्
२१	५	तपाई	तपाईं
२२	६	शक्तैन	सक्तैन
,,	१०	अप्पुरूक्रमे	अप्युरूक्रमे
,,	१६	आत्मतत्व	आत्मतत्त्व
२३	२	विशिष्ट	विसृष्ट
,,	३	आत्मतत्व	आत्मतत्त्व
,,	४	तत्वं	तत्त्वं
,,	६	महामृताब्धि	महामृताब्धि
,,	७	,,	,,
,,	११	अपवगम्	अपवर्गम्
,,	१४	तपाई	तपाईं
२४	१४	कुलाय	कुलायम्
,,	१५	आत्म सुहृत्प्रियश्च	आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च
,,	२१	विभ्रति	बिभ्रति
,,	,,	कुरारी र भृतः	कुशरीर भृत
,,	२१	ऊरुभये	उरुभये
२४	टी०	अच्छितु	अहितु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२५	१४	जनाना	जजाना
२६	१०	मरूत्	मरुत्
,,	,,	अन्तकरणम्	अन्तः करणम्
,,	१२	मह्नात्मनः	महात्मानः
,,	,,	तत्वम्	तत्त्वम्
,,	१३	,,	,,
२७	२	,,	,,
,,	७	,,	,,
,,	१४	इय	इयं
,,	२१	आप्नुवन्	आफ्नुवन्
२८	१	आत्मतत्व	आत्मतत्त्व
,,	२	शक्तै नन्	सक्तै नन्
,,	३	,,	,,
३१	१५	तपाई	तपाईं
,,	१८	शक्तै न	सक्तै न
,,	१६	भगवतत्त्व	भगवत्तत्त्व
३२	८	सैन्धवघनो	सैन्धवघनो
,,	,,	रसधन	रसघन
३३	६	त्रिवृत्	त्रिवृत्
,,	११	सुवर्णार्थिनः	सुवर्णार्थिनः
,,	१२	त्रिकृर्ति	विकृर्ति
३४	१०	व्यात्त	व्याप्त

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३५	२०	विद्वान	विद्वान्
३६	६	वाँधिरहन्छन्	वाँधिरहन्छन्
३७	५	अन्वय	अन्वयः
,,	६	(युक्ता)	(युक्ताः)
३८	२०	आप्नु	आफ्नू
४०	६	कर्महरु	कर्महरू
,,	१४	शक्दैन	सक्दैन
,,	२२	निक्लछन	निक्लन्छन्
४१	२	वृ०	वृ०
४१	१०	शक्तैन	सक्तैन
४२	५	विभ्रतीति	विभ्रतीति
,,	,,	ननुभृतः	तनुभृतः
,,	१५	व्रह्म	व्रह्म
,,	१८	शक्ने	सक्ने
,,	१६	शक्तछ	सक्तछ
४३	३	विम्व	विम्व
,,	६	शक्दछ	सक्दछ
४५	१०	विभ्रतिवाट	विभ्रतिवाट
४६	१	पुरूष	पुरुष
,,	१६	वहुःस्यां	वहुस्यां
,,	२१	(वृ०)	(वृ०)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४७	४	पुरूष	पुरुष
४८	३	भ्रकुटि	भ्रुकुटि
,,	८	तम्	तम्
४८	टी०	श्राङ्ग्रा	पाङ्ग्रा
,,	२१	वसमा	वशमा
४६	१७	विजित	विजित
५१	१६	किंफल	किंफलं
५३	१८	स्वस्वरुप	स्वस्वरूपे
५४	३	घेरै	घेरै
,,	६	(वृ०)	(वृ०)
५६	१०	रज्जुज्ञानेन	रज्जुज्ञानेन
,,	२०	भएका	भएको
,,	२२	सिद्धान्ती	सिद्धान्ती
५७	३	मि०	मी०
,,	१६	उपादान करण	उपादान कारण
,,	१६	शिपी	सीपी
६०	६	निष्कत्र	निष्कर्ष
,,	१०	विवर्तोपादान	विवर्तोपादान
,,	२१	खुव	खूब
६१	१६	पूवम्	पूर्वम्
६२	१६	शिपी	सीपी
६३	८	सरात्र	शरात्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६४	६	वोधिनी	बोधिनी
,,	१५	प्राप्तैश्चर्य	प्राप्तैश्वर्य
,,	१८	परमै श्चर्ये	परमैश्वर्ये
६४	२१	मनुस्यस्व	मनुष्यत्व
६७	१४	शव्दले	शब्दले
७१	४	अस्थूलमनणु	अस्थूलमनएव
७२	१२	स्वछन्द	स्वच्छन्द
७३	९	अवाङ	अवाङ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीः

अथ

वेदस्तुतिः

परीक्षिदुवाच—

ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे ॥ १ ॥

सरलार्थ—

राजा परीक्षित्ले सोध्नुभो—हे ब्रह्मन् ! अंगुल्याएर देखाउन नसकिने; सत्-असत्देखि पर निर्गुण ब्रह्ममा गुणलाई बताउने श्रुतिहरू कसरी साक्षात् विधिमुखले बताउन तयार हुन्छन् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच—

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

सरलार्थ—

परमेश्वरले विषय, कर्म, जीव, मोक्षका निम्ति प्राणीहरूका बुद्धि, इन्द्रिय, मन, प्राणहरूलाई सृष्टि गर्नुभयो ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सैषा ह्युपनिषद् ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिञ्चनः ॥ ३ ॥

सरलार्थ—

यो वक्ष्यमाण (पछि बताइने) वेदस्तुति साक्षात् ब्रह्मलाई प्रतिपादन गर्ने जो उपनिषद् हो, त्यो हाम्रा पूर्वज ऋषि महर्षिका पनि पूर्वज ब्रह्मादिले धारण गरिएको हो । जसले यसलाई श्रद्धापूर्वक हृदयमा धारण गर्ला त्यो पनि निर्विघ्न भएर ब्रह्मपदमा पुग्नेछ ॥ ३ ॥

अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥

सरलार्थ—

यस विषयमा म तिमीलाई नाराणान्वित गाथा अर्थात् नारायण-सम्बन्धी नारायणले नै बताएको इतिहास जो नारदको र नारायण ऋषिको संवाद रूप हो, त्यो बताउँदछु ॥ ४ ॥

एकदा नारदो लोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियः ।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥

सरलार्थ—

एक दिन भगवान्का प्रिय नारद मुनि घुम्दै सनातन ऋषि नारायणको दर्शनार्थं बदरीकाश्रममा पुग्नुभयो ॥ ५ ॥

यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ।
धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलार्थ—

जो यही भारतवर्षमा मानव समाजको कल्याणको निम्ति धर्म, ज्ञान तथा शमले युक्त तपस्यामा कल्पको प्रारम्भदेखि नै वस्नुभएको छ ॥६॥

तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ! ॥ ७ ॥

सरलार्थ—

हे परीक्षित् ! त्यस आश्रममा चारैतिरबाट कलापग्राम-निवासी ऋषिहरूले घेरिनुभएको नारायण ऋषिलाई प्रणाम गरेर नारदले यही प्रश्न सोध्नुभयो, जुन प्रश्न ऐहिले तपाईंले मसँग गर्नुभएको छ ॥७॥

तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम्
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥

सरलार्थ—

त्यस बेला भगवान् नारायणले ऋषिहरूले सुनिरहेको बखत जुन ब्रह्मवाद (वेदविषयको छल-फल) पूर्वज सनकादिको भएको थियो, त्यो नारद मुनिलाई भन्नुभयो ॥८॥

श्रीभगवानुवाच—

स्वायम्भुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत् पुरा ।
तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥

सरलार्थ—

श्री भगवान्ले भन्नुभयो—हे नारद ! जनलोकमा रहेका ऊर्ध्वरेत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(नैष्ठिक ब्रह्मचारी) ब्रह्माका मानस पुत्र सनकादि मुनिहरूको पहिले ब्रह्मसत्र (ब्रह्मवार्ता) अर्थात् ज्ञानयज्ञ जनलोकमा भएको थियो ॥९॥

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।
ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ॥ १० ॥

सरलार्थ—

जहाँ श्रुतिहरू सुतिरहेका छन्, त्यहाँ श्वेतद्वीपमा तिमी भगवान्को दर्शन गर्न गएका थियौ, त्यस वेला ज्ञानयज्ञ प्रारम्भ भएको थियो ॥१०॥

तत्र हाऽयमभूत् प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसि ।
परिहारांश्च तान् सर्वान् वक्ष्येऽहं शृणु तेऽनघ ! ॥११॥

सरलार्थ—

त्यस वेलामा यही प्रश्न उठेको थियो जो तिमी अहिले मलाई शोधिरहेका छौ । हे अनघ ! अब म ती सबै प्रश्नको उत्तर तिमीलाई दिन्छु, सुन ॥ ११ ॥

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ।
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ १२ ॥

सरलार्थ—

हुन त चारै भाइ विद्याभ्यास, ज्ञान, तपस्या तथा शील, स्वभावमा बरा-बरै थिए तथापि एक जना (सनन्दन) लाई वक्ता बनाएर बाँकी तीन जना श्रोता बने ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सनन्दन उवाच—

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।
तदन्ते बोधयाञ्चक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥१३॥
यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः ।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १४ ॥

सरलार्थ—

सनन्दनजी भन्नुहुन्छ—आफैले सृष्टि गरेको यो विश्वलाई महाप्रलयका अन्तमा आफैमा लय गराएर शक्तिहरूलाई साथमा लिएर योगनिद्रामा शयन गर्नुंभएको श्रीभगवान्‌लाई समस्त श्रुतिहरू २८ वर्गमा बाँडिएर पालैसँग स्तुति गर्दछन् ॥ १३-१४ ॥

सबभन्दा पहिले 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिहरू सगुण निर्गुण उभय रूपबाट भगवच्चरित्र गाउँदै सम्पूर्ण शास्त्रको विषय–'अविद्या नाश' गराइपाऔं, भन्ने प्रार्थना गर्दछन्—

श्रुतय ऊचुः=श्रुतिहरू भन्दछन्—

जय जय जह्यजामजित ! दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ! ते
क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयः—भो अजित ! जय जय, दोषगृभीतगुणाम् अगजगदोकसाम् अजां जहि । यत् त्वम् आत्मना समवरुद्धसमस्तभगः असि । हे अखिलशक्त्यवबोधक ! क्वचित् अजया आत्मना च चरतः ते निगमः अनुचरेत् ।

अन्वयार्थबोधिनी—न केनापि जीयते इति अजितः तत्सम्बुद्धौ भो अजित ! जय जय=उत्कर्षेण वर्तस्व । दोषगृभीतगुणाम्—दोषाय=आनन्दाद्यावरणाय गृभीताः (गृहीताः)=आत्ताः गुणाः=सत्वादयो जगच्चित्रदर्शनचातुर्यादयो वा यया सा ताम् । अगजगदोकसाम्—नगच्छन्तीति अगानि गच्छन्तीति जगन्ति तानि शरीराणि येषां ते अगजगदोकसः तेषाम्=स्थावरजङ्गमजीवानाम् । अजाम्—न जायते इति अजा ताम्=अविद्याम् । जहि=नाशय । यत्=यस्मात् । त्वम्, आत्मना=स्वरूपेणैव । समवरुद्धसमस्तभगः—सम्यक् अवरुद्धाः=प्राप्ताः समस्ताः=निखिलाः भगाः=ऐश्वर्याणि येन सः=संप्राप्तसमस्तैश्वर्यः । असि=भवसि । हे अखिलशक्त्यवबोधक !—अखिलाश्च या कर्मज्ञानादिकाः शक्तयस्तासामवबोधकः=प्रकाशकः तत्सम्बुद्धौ हे अखिलशक्त्यवबोधक ! क्वचित्=कदाचित् (सृष्ट्यादिसमये)। अजया=मायया । चरतः=क्रीडतः । आत्मना च=अलुप्तैश्वर्यतया सत्यज्ञानानन्दरूपेण च । चरतः=वर्तमानस्य । ते=तव । निगमः=वेदः । अनुचरेत्=प्रतिपादयेत् ।

सरलार्थ—हे अजित ! जय जय, आत्माको सत्य ज्ञानानन्दस्वरूपलाई ढाक्नाका निमित्त सत्व-रज-तमोगुणको वैषम्यद्वारा जगच्चित्रदर्शनचातुर्यादिगुणलाई लिएकी समस्त चराचर जीवको अजा अर्थात् अनादि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविद्यालाई नाश गरेर आफ्नू स्वाभाविक महत्त्वलाई प्रकट गर्नुहोस्। किनकि तपाईं स्वभावैले समस्त ऐश्वर्य सम्पन्न हुनुहुन्छ। हे जीवका समस्त कर्म ज्ञानादि शक्तिलाई जाग्रत् गराउने भगवन्! कहिले सृष्ट्यादि कालमा मायाद्वारा रामकृष्णादि रूपमा प्रकट भएर खेल गर्ने र निर्विकार सत्य ज्ञानानन्द स्वरूपले पनि वर्तमान तपाईंलाई वेदले सगुण निर्गुण उभय रूपबाट प्रतिपादन गर्दछन्॥ १॥

निष्कर्ष—

भगवन्! आफ्नू स्वाभाविकतालाई प्रकट गरेर योगनिद्राबाट जागा हुनुहोस्। नत्र वेदमा वर्णन भएका गुणहरू पनि तपाईं विना निराश्रय होलान्॥ १॥

श्रुतिपरिचयः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति। जुन निमित्त उपादान उभयरूप ब्रह्मबाट ब्रह्मादेखि भुसुना-सम्मका प्रसिद्धभूतहरू पैदा हुन्छन्। पैदा भएर जसद्वारा जीवित हुन्छन्। नाश भएर अन्तमा जहाँ लय हुन्छन् त्यसलाई विचार गर। त्यो ब्रह्म हो (तै० ३–१)

'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये'। जो परमेश्वरले सृष्टिको आदिमा हिरण्यगर्भलाई सृष्टि गर्नुभयो, अनि ती हिरण्यगर्भ-लाई वेद पनि दिनुभयो। ज्ञानस्वरूप आत्मबुद्धिलाई प्रकाश गर्ने तिनका शरणमा म मुमुक्षु जान्छु। (श्वे० ६–१८)

'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरोयमयति'। जो जीवात्मा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भित्र रहेर अन्तर्यामीरूपले जीवात्मालाई शुभाशुभ कर्ममा प्रेरणा गर्दछन्। (श० प० १४–५०–३०)

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।' ब्रह्म सत्य, ज्ञान, तथा अनन्त स्वरूप छ। (तै० २—१)

'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः।' जो परमात्मा सर्वज्ञ तथा सर्ववित् हुनुहुन्छ, अौ जसको ज्ञानमय तप छ। (मुं० १-२-९)

॥ १ ॥

कसरी मेरै मात्र वर्णन, वेदमा अरू-अरू देवताको पनि त वर्णन भएको छ, यस आशङ्काको उत्तर 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं' इत्यादि श्रुतिहरू स्वयं दिन्छन्।

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वाविकृतात्।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम्॥ २॥

अन्वयः—(ऋषयः) अवशेषतया (हेतुना) एतत् उपलब्धं बृहत् (एव) (इति) अवयन्ति। अविकृतात् यतः विकृतेः मृदि वा उदयास्तमयौ (भवतः)। अतः (ते) ऋषयः मनोवचनाचरितं त्वयि (एव) दधुः। (यतः) नृणां (कुत्रापि) दत्तपदानि भुवि अयथा कथं भवन्ति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयार्थ बोधिनी—ऋषयः=मन्त्राः, तद्द्रष्टारो वा। अवशेषतया घटादिविकृतिर्मृदेव इतिवत् बृहतः एव ब्रह्मणः एव। अवशेषतया= अवशिष्यमाणत्वेन हेतुना=निमित्तेन। एतत् उपलब्धं=दृष्टं जगत् श्रुतं इन्द्रादि सर्वं बृहत् एव ब्रह्मैव इति अवयन्ति=जानन्ति। अविकृतात्= निर्विकारात्। यतः=बृहतः। विकृतेः=जगतः। मृदि वा=मृत्तिकायां घटादेरिव। उदयास्तमयौ=उत्पतिप्रलयौ भवतः। अतः ते ऋषयः। मनोवचनाचरितम्—मनसा आचरितं=ध्यानम् वचनाचरितम्= कीर्तितम्। त्वयि एव=भवत्येव। दधुः=धृतवन्तः। नृणाम्=भूचराणाम् कुत्रापि यत्रकुत्रापि। दत्तपदानि—दत्तानि=निक्षिप्तानि पदानि= चरणानि। भुवि=पृथिव्याम्। कथं अयथा अदत्तानि भवन्ति ? किन्तु दत्तान्येव भवन्ति।

सरलार्थ—ऋषिहरू निखिल दृश्यवर्गलाई वास्तविक तत्वको परिशीलन गर्दा ब्रह्मै मात्र अवशेष रूपले जान्दछन्; किनकि जस्तै मृत्तिकामा घटको उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय हुन्छ, त्यस्तै विवर्ताधिष्ठान हुनाले निर्विकार ब्रह्ममै जगत्को उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय हुन्छ। अतः मन्त्र किंवा मन्त्रद्रष्टा ऋषि तात्पर्यले कथन तपाईंलाई नै गर्दछन्, जस्तै भूचरप्राणीहरूले पयर जहाँ-जहाँ टेके ता पनि पृथ्वीदेखि भिन्न हुँदैन; त्यस्तै वेदले जे-जे प्रतिपादन गरे तापनि 'स ते पञ्चाशन्न्याय,' ले ब्रह्मदेखि भिन्न हुँदैन ॥२॥

निष्कर्ष—इन्द्रादि देवतासहित समस्त जगत्को उपादान कारण तपाईं नै हुनाले, वेदमा भिन्न-भिन्न देवी, देवता प्रतिपादक मन्त्र छन् ता पनि तिनबाट अन्त्यमा तपाईंको नै प्रतिपादन हुन्छ।

श्रुतिपरिचय—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्यम्'–वाणीद्वारा उच्चारण गरिने नाम मात्र विकार हो, केवल माटो सत्य छ। (छां० ६ । १–४) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत'–सम्पूर्ण यो जगत् ब्रह्म हो, यस्तो सृष्टि, स्थिति, प्रलयको आधार ब्रह्मलाई शान्त अर्थात् राग द्वेष रहित भएर उपासना गरोस्। (छां० ३–१४–१)

'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' विद्वान्हरू एउटै भएर पनि ब्रह्म-लाई धेरै प्रकारको भन्दछन्।

॥ ३ ॥

सकल निगम गोचर परमेश्वरै हुनुहुन्छ भन्ने कुरा 'तद्यथा पुष्कर-पलाशः' इत्यादि श्रुतिहरू सत्पुरुषहरूको प्रवृत्तिद्वारा पनि दृढ गराउँछन्।

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल-
क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम ! भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ ३ ॥

अन्वय—हे त्र्यधिपते ! इति सूरयः तव अखिललोकमल-क्षपणकथामृताब्धिम् अवगाह्य तपांसि जहुः। हे परम ! (यदि कथाश्रवणमात्रेणैवं तदा) ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः (सन्तः) अजस्रसुखानुभवं (ते पदं) भजन्ति (ते तपांसि जहतीति) किमुत (वक्तव्यम्)।

अन्वयार्थबोधिनी—हे त्र्यधिपते !=त्रिगुणमयीमायामृगोनर्तक ! इति=पूर्वोक्तहेतोः। सूरयः=विवेकिनः। तव=भवतः। अखिललोक-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मलक्षपणकथामृताब्धिम् —अखिलानां=श्रवणकीर्तनपराणां लोकानां=जनानां मलं=वासनापर्यन्तं कर्मदोषं क्षपयति=नाशयतीति तथाभूता कथैवामृतं तस्याब्धिम् समुद्रम् (कीर्तिसुधासिन्धुम्) अवगाह्य=निषेव्य । तपांसि—तपन्तीति तपांसि=पापानि दुःखानि वा जहुः=त्यक्तवन्तः । हे परम !=सर्वोत्कृष्ट ! यदि तव-कथाश्रवणमात्रे णैवं तदा ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः—स्वधाम्ना=स्वरूपस्फुरणेनैव विधुताः=त्यक्ताः आशयकालगुणाः=आशयगुणाः=अन्तःकरणधर्माः (रागादयः) कालगुणाः=शरीरधर्मा (बाल्यस्थविरादयः) यैस्ते तथा सन्तः अजस्रसुखानुभवम्—सुखञ्च अनुभवश्च सुखानुभवं अजस्रञ्च तत् सुखानुभवं तम्=अखण्डानन्दानुभवम् तव पदम्=भवतः स्वरूपम् । भजन्ति=सेवन्ते ते तपांसि जहतीति । किमुत वक्तव्यम् ।

सरलार्थ—समस्त जगत्को उपादान हुनाले तपाईं नै परमार्थ (मूल तत्त्व) स्वरूप हुनुहुन्छ, अतः हे त्रिगुणात्मिका-मायाधीश ! विवेकी जन तपाईंको सकल जन-पाप-नाशक कीर्ति सुधासिन्धुमा डुबुल्की लगाएर पापरूपी तापबाट छुट्तछन् भने हे परम ! जो फेरि स्वस्वरूप प्रकाशले नै अन्तःकरणका धर्म रागद्वेषादि र शरीरका धर्म जरामरणादिलाई त्यागेर तपाईंको अखण्ड, आनन्द, अनुभव स्वरूपलाई ब्रह्मात्म भावले भज्दछन् तिनीहरू दुःखबाट छुट्तछन् भन्ने कुरा के भन्नुपर्दछ, अर्थात् कैमुतिक न्यायसिद्ध छ ॥ ३ ॥

निष्कर्ष—हे महेश ! तपाईंको कथा श्रवण र नाम कीर्तनले मात्र त जनहरू निष्पाप हुन्छन् भने, जो ज्ञानी भक्त तपाईंलाई आत्मरूपले भज्दछन् तिनको त कुरै के छ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुतिपरिचय—'तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यते एवमेवैवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते'—जसरी कमलपत्रमा जल लिप्त हुँ दैन, त्यसै गरी ब्रह्मज्ञानीमा पाप कर्महरू लिप्त हुँदैनन् । (छां० ४।४।३) 'न कर्मणा लिप्यते पापकेन' ज्ञानी पापकर्मद्वारा लिप्त हुँदैन (इतिहा०२०) 'तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते'—त्यस कालमा पाप पुण्य दुवैलाई त्यागद्छ । (इतिहा० ३०) 'एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्'—यस आत्मज्ञानी विद्वान्लाई पछि मैले अघि पुण्य कर्म किन गरिनछु । पाप कर्म किन गरें छु ! यस्तो पश्चात्ताप हुँ दैन (तै० २—६)

॥ ३ ॥

'असूर्या नाम ते लोकाः—इत्यादि श्रुतिहरू पूर्वोक्त दुवै प्रकारका भजनदेखि पराङ्मुख भएकालाई निन्दा गर्दछन्—

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा
महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—असुभृतः यदि ते अनुविधा (तर्हि) दृतयः इव श्वसन्ति । यत् अनुग्रहतः महदहमादयः अण्डं असृजन् । यः पुरुषविधः, अत्र अन्वयश्च, अन्नमयादिषु चरमः (स त्वं) यत् सदसतः परम् एषु अवशेषम् अथ ऋतं (च तत्) त्वम् (असि)

अन्वयार्थबोधिनी—असुभृतः—असून् बिभ्रतीति असुभृतः=

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणिनः । यदि ते=तव । अनुविधाः—विधीयन्ते शास्त्रेणेति विधाः= भगवद्भजनाद्याः ताभिर्हीना अनुविधाः=अभक्ता भवन्ति तर्हि=तदा । दृतय इव=भस्त्रेव । श्वसन्ति=जीवन्ति । यत्=यस्य । अनुग्रहतः प्रवेश-लक्षणानुग्रहवशात् लब्धसामर्थ्याः सन्तः । महदहमादयः=महत् च अह-मादयश्च ते=महदहमादयः=महत्तत्वाऽहंकारादयः । अण्डम्=ब्रह्माण्डम् । असृजन्=सृष्टवन्तः । यः=त्वम् । पुरुषविधः—पुरुषस्य अन्नमयादेर्वि-धेव विधा=आकारो यस्य स तथा=तत्तदाकारः । अत्र अन्वयश्च, अन्न-मयादिषु—अन्वेतीति अन्वयः तथा अन्नमयादिषु=उपदिश्यमानेषु । यः चरमः='ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा'—इति श्रुतौ पुच्छत्वेन प्रसिद्धः स त्वमसि एवं यत् ब्रह्म । सदसतः—स्थूलसूक्ष्मात्कार्यकारणरूपात्प्रकृतेः । परं= व्यतिरिक्तम् (असङ्गम्) । पुनः एषु=अन्नमयादिषु । अवशेषम्=अव-शिष्यत इति अवशेषम्=अवाध्यम् । अथ=अत एव । ऋतम्=सत्यं च । त्वं असि

सरलार्थ—प्राणीहरू यदि तपाईंको भक्तिदेखि वञ्चित छन् भने तिनीहरूले बाँचेर सास फेरेको केवल खलाँतीकै बराबर छ। जसको अनुग्रह (सत्तास्फूर्ति) द्वारा अहंकारादिले अण्ड (समष्टि, व्यष्टि–स्थूल, सूक्ष्म शरीर) बनाए। पञ्चकोशमय यस अण्डमा सर्वत्र व्याप्त हुनाले जपापुष्पका संसर्गले स्फटिकमा रातो देखिए झैं अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनन्दमय यी पञ्चकोशका धर्महरू क्रमैले म मनुष्य हुँ, भोको छु, चिन्तित छु, जान्दछु, सुखी छु इत्यादि आत्मरूप तपाईंमै देखिन्छन्, यसैले तपाईं पनि कोषहरूमा तत्तदाकार देखिनुहुन्छ, तथापि वस्तुतः ती सबैदेखि असङ्ग औ चरम (पुच्छ) अर्थात् 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' यस श्रुतिले पञ्चकोशको आधाररूपले वर्णन गरिएका, एवं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत् असत् (स्थूल, सूक्ष्म, कारण रूप प्रकृति) देखि पर तिनीहरूको द्रष्टा साक्षी अवाध्य अतएव सत्य स्वरूप तपाईं नै हुनुहुन्छ ॥ ४ ॥

निष्कर्ष—मनुष्य शरीर पाएर जो प्रत्यगभिन्न परमात्माको उभय-विध भक्तिबाट वञ्चित रहन्छ, त्यसको जीवन क्रिया (सास फेर्नु) केवल खलाँतीकै बराबर निर्जीव छ ।

श्रुतिपरिचयः—

'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभि-गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' आत्मघाती अर्थात् अविद्यादोषद्वारा आफ्नु आत्मालाई अधःपतन गराउनेवाला मरे पछि अज्ञानरूपी घोर अन्धकारले छोपिएका आसुरी लोक अर्थात् दुर्योनिमा जान्छन् । (ई० ३)

'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि'—यो मनुष्य शरीर पाएका बखत यदि आत्मतत्त्वको ज्ञान भयो भने त त्यसको पुरुषार्थ सिद्ध भयो, नत्र महान् हानि अपरिहार्य छ । (के० २–५)

'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्ति'—जो यस आत्मतत्वलाई जान्दछन्, ती अमर हुन्छन्; अरूले दुःख मात्र पाउँछन् । (श्वे० ३—१०, बृ० ४—४—१४)

'स वा एष पुरुषो अन्नरसमयस्तस्येदमेवशिरः'—'तस्य पुरुष-विधतामन्वयं पुरुषविध' 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' यी श्रुतिमा पहिले शाखाचन्द्र न्यायको आश्रय लिएर अन्नमय कोशलाई आत्मा देखाएर अनि क्रमशः यसभन्दा पनि सूक्ष्म प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनन्दमय कोशहरूलाई देखाएर प्रति-कोशमा आत्माको तत्तदाकारता-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समेत देखाएर अन्त्यमा पञ्चकोशको आधाररूपमा साक्षीरूप ब्रह्मको उपदेश गरेको छ। (तै० २—)

॥ ४ ॥

प्रथम दुइ श्लोकले 'तत्तु समन्वयात्' यस ब्रह्म सूत्रानुसार सम्पूर्ण श्रुतिहरूको समन्वय गरेर, तृतीय श्लोकले भगवान् सत्पुरुषहरूका सेवनीय छन् भन्ने कुरा प्रतिपादन भयो। यसका पछि चतुर्थ श्लोकले पनि अभक्त निन्दाद्वारा त्यही अर्थलाई दृढ गरायो। अब 'उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते, इत्यादि श्रुतिहरू उपाधिको आलम्बन गरेर उपासनाको वर्णन गर्दछन्।

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम्।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे॥ ५॥

अन्वयः—ऋषिवर्त्मसु ये कूर्पदृशः (ते) उदरम् उपासते। (तु) आरुणयः परिसरपद्धतिं हृदयं दहरम् उपासते। हे अनन्त! ततः परं तव धाम शिरः (प्रति) उदगात् यत्समेत्य पुनः इह कृतान्तमुखे न पतन्ति।

अन्वयार्थबोधिनी—ऋषिवर्त्मसु—ऋषीणां वर्त्मानि तेषु=ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु। ये कूर्पदृशः—कूर्पं=शर्करा विद्यते दृक्षु येषां ते=रजःपिहितदृष्टयः (स्थूलदृष्टयः) ते उदरं=उदरालम्बनं (मणिपुरचक्रस्थम्)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मोपासते—ध्यायन्ति । **तु**=किन्तु । **आरुणयः**=अरुणस्यापत्यानि आरुणयः=उद्दालकप्रभृतयः । **परिसरपद्धतिम्**=परितः सरन्ति इति परिसराः नाड्यः तासाम् । **पद्धतिम्**=मार्गम् (प्रसरणस्थानम्) । **हृदयम्**=हृदयस्थम् । **दहरम्**=हृदयाकाशोपहितम् सूक्ष्ममेव ब्रह्म उपासते । हे अनन्त ! **ततः**=हृदयात् । **तव**=भवतः । **धाम**=उपलब्धि-स्थानम् (सुषुम्णाख्यम्) **परम्**=श्रेष्ठं (ज्योतिर्मयं) **शिरः**=मूर्द्धानं प्रति । **उदगात्**=उदसर्पत् । **यत्समेत्य**=यत्प्राप्य । **पुनः इह कृतान्तमुखे**= कृतः अन्तो विनाशो येन स तस्य=कृतान्तस्य कालस्य मुखे=संसारे । **न पतन्ति**=न च्यवन्ति ।

सरलार्थ—

हे अनन्त ! ऋषिहरूका सम्प्रदायमा जो स्थूल दृष्टि भएका छन्, ती **उदर** अर्थात् मणिपूर चक्र अथवा वैश्वानर उपाधिवाला ब्रह्मको उपासना गर्दछन् । अरू सूक्ष्मदृष्टि भएका उद्दालकादि महर्षि समस्त नाडीहरूको प्रसर्पण मार्ग अर्थात् मूल हृदयमा रहेको दहराकाश उपाधिवाला ब्रह्मको उपासना गर्दछन् । त्यसपछि उपासनाका प्रभावले यस हृदयबाट सुषुम्ना मार्गद्वारा तपाईंको श्रेष्ठ ज्योतिर्मय मूर्धा (सहस्रार पद्म) मा पुग्दछन्, औ जहाँ पुगेपछि फेरि यो मृत्युव्याप्त संसारपथमा फर्कंदैनन् ॥ ४ ॥

निष्कर्ष—

मूलाधारदेखि लिएर त्यस-त्यस उपाधिवाला ब्रह्मको गुरूपदिष्ट मार्गद्वारा चिन्तन गर्दै जसले षट्चक्र भेदन गर्दछ, त्यो कालका मुखबाट छुट्तछ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुतिपरिचयः—'उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते हृदयं ब्रह्मेत्या-रुणयो ब्रह्माहैवता इत ऊर्ध्वंस्त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत'—शर्कराक्षका वंशज स्थूल दृष्टि भएका ऋषिहरू उदर अर्थात् वैश्वानरोपाधिवाला ब्रह्मको उपासना गर्दछन्। यी भन्दा सूक्ष्म-दृष्टि भएका अरुणका पुत्र उद्दालकादि महर्षिहरू हृदयकमलमा रहेको दहराकाशरूपी ब्रह्मको उपासना गर्दछन्। यी दुवै उपाधिवाला ब्रह्म सुषुम्ना नाडीरूपले माथि गएर शिर अर्थात् सहस्रार पद्ममा रह्यो। (१ ऐ० १-४-१)

'शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति'।—हृदय गोलकका १०१ मुख्य नाडीहरू छन्, ती मध्ये एउटा सहस्रार पद्म (शिर) मा पुगेको छ। त्यसद्वारा माथि सहस्रार पद्ममा जानेवाला योगीले अमृतत्व पाउँद छ अरू बाँकी १०० नाडीरूप मार्ग जन्म मरणका कारण हुन्छन्। (कठ० २-६-१६) (छां० ८-६-६)

॥ ५ ॥

अवतरणिका—पेट र हृदयमा रहेका भगवान्लाई मुनिहरू भज्दछन् भन्दा त्यस-त्यस उपाधिले गराएको तारतम्य (घटीबढ़ी) जीवका झैं ईश्वरमा पनि आउने सम्भव छ भन्ने शंकालाई समाधान गर्दै 'एको देवः सर्व-भूतेषु गूढः' इत्यादि श्रुतिहरू ईश्वर सारा उपाधिले अपरिच्छिन्न एक, अखण्ड, बिम्बरूप छ भनेर स्तुति गर्दछन्।

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्स्यनलवत् स्वकृतानुकृतिः ॥
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं
विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयः—स्वकृतविचित्रयोनिषु हेतुतया विशन् इव (वर्तमानः) स्वकृतानुकृतिः (त्वम्) अनलवत् तरतमतः चकास्सि । अथ वितथासु अमूषु अवितथं समं एकरसं (च) तव धाम अभिविपण्यवः विरजधियः अन्वयन्ति ।

अन्वयार्थबोधिनी—**स्वकृतविचित्रयोनिषु**—स्वेनैव कृतासु विचित्रासु=उत्तमाधममध्यमासु योनिषु=देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहेषु । **हेतुतया**=उपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन । **विशन्निव**=प्रवेशं कुर्वन्निव वर्तमानः । **स्वकृतानु कृतिः**—स्वकृता योनिः=देवमनुष्यादिरूपाः अनुकरोति=तत्तदाकारं भजते इति तथा । त्वम् । **अनलवत्**=काष्ठानुसारेण अग्निवत् । **तरतमतः**=उत्कृष्टापकृष्टभावेन । **चकास्सि**=अवभाससे । **अथ**=अतएव । **वितथासु**=मिथ्याभूतासु । **अमूषु**=योनिषु । **अवितथम्**=सत्यं समम्=अविशेषम् । **एकरसम्**=सन्मात्रम् । **तव**=भवतः । **धाम**=स्वरूपम् । **अभिविपण्यवः**—पणन्ते इति पण्यवः विगतः पण्यवः विपण्यवः अभितो विगतपण्यवः अभिविपण्यवः=समन्तात् विगतव्यवहाराः । **विरजधियः**=निर्मलमतयः । **अन्वयन्ति**=जानन्ति ।

सरलार्थ—आफैले सृष्टि गरेको स्थावर जङ्गमरूप विचित्र कार्यवर्गमा उपादानकारण रूपले पसे जस्तै भएर (**तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्** । इत्यादि श्रुति अध्यारोप विषयक हुनाले प्रथमतः विद्यमान वस्तुको मुख्य प्रवेश त बन्न शक्तैन किन्तु गौण प्रवेश बन्दछ यही कुरा जनाउनाको निम्ति 'विशन्निव' यहाँ 'इव' शब्द दिएको छ) अग्निका झैं तारतम्य भावले प्रकाशित हुनुहुन्छ अर्थात् जस्तै अग्नि काठ जस्तो र जस्तो छ त्यस्तै र त्यस्तै

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशित हुन्छ एवं ब्रह्म पनि ब्रह्मादेखि लिएर स्थावर-योनिपर्यन्त प्रकाश्य वस्तुका तारतम्यले न्यूनाधिक भावमा प्रकाशित हुन्छ। अतः तपाईं 'स्वकृतानुकृतिः, (आफैले सृष्टि गरेको जडवर्गलाई सत्तास्फूर्ति प्रदानरूप प्रवेशद्वारा अनुकरण गर्ने) हुनुहुन्छ। अतएव मिथ्याभूत जडवर्गमा सत्य औ सम एकरस तपाईंको स्वरूपलाई समस्त लोक व्यवहारबाट छुटेका, शुद्धान्तःकरण भएका पुरुषहरू जान्दछन्॥ ६॥

निष्कर्ष—आफैले सृष्टि गरेको कार्यवर्गमा एक रसरूपले अनुस्यूत सन्मात्र उपाधि-धर्म-शून्य परमात्मा नै सर्वोपरि सेव्य छन्।

श्रुतिपरिचयः–'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः। सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः। साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च। प्रकाशस्वरूप परमात्मा एउटै बिम्बरूप, समस्त भूतवर्गमा गुप्त, सर्वत्र व्याप्त, समस्त भूतको अन्तरात्मा, शुभाशुभ कर्मको प्रेरक र फलको दाता, सबै भूतवर्गको आश्रय, सबैको द्रष्टा ज्ञानस्वरूप, अद्वितीय तथा गुणरहित हुनुहुन्छ। (श्वे० ६-११) 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'—परमात्माले आफैले यो जगत्लाई सृष्टि गरेर आफै त्यसमा जीवरूपले प्रवेश गर्नुभयो। (तै० २—६)

—६—

अवतरणिका—अब जीव ईश्वरको अंश हुनाले प्रतिबिम्ब मिथ्यात्व पक्षलाई अनादर गरेर विवरणकारादिका सिद्धान्तानुसार 'प्रतिबिम्ब बिम्बरूपले सत्य छ, केवल बिम्बभेदादि धर्महरू मात्र अध्यस्त छन्। बिम्बरूप धर्मीको अध्यास छैन, अतः जीवमा पनि उपाधिकृत दोषहरू छैनन् भने

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ईश्वरमा झन् कसरी होलान् इत्यादि आशय भएका 'यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इत्यादि श्रुतिहरू स्तुति गर्दछन्—

स्वकृतपुरेष्वमीष्ववहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् ॥
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ७ ॥

अन्वयः-(श्रुतयः) अवहिरन्तरसंवरणम् (अपि) अमीषु स्वकृत-पुरेषु (वर्तमानं) पुरुषम् अखिलशक्तिधृतः तव अंशकृतं वदन्ति । इति नृगतिं विविच्य भुवि (वर्तमानाः) कवयः विश्वसिताः (सन्तः) निगमावपनम् अभवं भवतः अङ्घ्रिम् उपासते ।

अन्वयार्थबोधिनीः—श्रुतयः अवहिरन्तरसंवरणम्—बहिः=कार्यम् अन्तरम्=कारणम् ताभ्यां असंवरणम्=अनावृतम् अपि । अमीषु स्वकृतपुरेषु—स्वकृतेषु=स्वकर्मोपार्जितेषु पुरेषु=देवादिदेहेषु भोक्तृत्वेन वर्तमानम् । पुरुषम्=जीवम् । अखिलशक्तिधृतः—अखिलाश्च ताः शक्तयः अखिलशक्तयः ताः धरतीति धृत् तस्य=सर्वशक्त्याश्रयस्य । तव=भवतः । अंशकृतम्=अंश इव अशः, कृत इव कृतः तादृशम् (त्वद्रूपम्) । वदन्ति । इति=एवम् । नृगतिम्—नुर्गतिः नृगतिः तां=जीवस्य तत्वम् । विविच्य=वशोध्य । भुवि=पृथिव्याम् (वर्तमानाः) कवयः=विवेकिनः । विश्वसिताः=विलम्भिताः सन्तः । निगमावपनम्=आसमन्तादुप्यते अस्मिनिति आवपनम्=क्षेत्रम्, निगमोक्तकर्मणाम् आवपनं निगमावपनम्=सर्वकर्मार्पण-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयम् (यत्रार्पितानि कर्माणि मुक्तिफलं फलन्ति) तं अभवम्=जन्म-मरणादिदुःखनिवर्तकम् भवतः=तव । अंघ्रिम्=चरणम् । उपासते=भजन्ति ।

सरलार्थ–स्वकर्मानुसार बनेका मनुष्यादि शरीरमा भोक्तारूपले रहेको पुरुष (जीव) सर्वशक्तिका अधिष्ठान पूर्ण परमात्मा तपाईको अंश हुनाले तपाई जस्तै वस्तुतः कार्य-कारण-रूपिणी अविद्याको आवरण शून्य छ भनेर ऋषिहरू भन्दछन् । "आदित्यो यूपः" भने भैं कहीं यज्ञकर्ता यजमानको स्तुति त हैन भन्दा उत्तरार्धले "यस्य देवे परा भक्तिः" इत्यादि श्रुतिहरू बोल्दछन् । एवं पूर्वोक्त रीतिले जीवको असली तत्वलाई विवेचन गरेर पूर्ण विश्वास भएका मर्त्यलोकनिवासी भक्तहरू समस्त वैदिक कर्मरूपी बीजको क्षेत्र (खेत) रूप अर्थात् जहाँ अर्पित भएका कर्महरू मुक्तिफल फल्दछन् । यस्तो संसारको दुःख हटाइदिने तपाईंको चरण कमललाई भज्दछन् ॥ ७ ॥

निष्कर्ष—यद्यपि ईश्वरको अंश हुनाले जीव नित्य मुक्त छ, तथापि विना भगवद्भक्ति अज्ञान निवृत्त हुँदैन, यसैले आफूमा नित्य मुक्तत्व-भाव पनि आउँदैन, अतः समस्त कर्महरूलाई भगवान्मा अर्पण गरेर नवधा भक्तिद्वारा भज्नु नै श्रेयस्कर छ ।

श्रुतिपरिचयः–"यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" जो देहमा यो प्रत्यगात्मारूपले रहेको छ औ जो त्यो सूर्यमण्डलमा उपास्यरूपले बताइयो त्यो परमेश्वर एउटै हो । "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव, ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' बुद्धिका गुण सङ्कल्प अहङ्कारादि र आत्मा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(शरीर) का गुण बाल्यस्थविरादिद्वारा फलामको सुइरोको टुप्पो जस्तो आत्मा देखिएको छ। (श्वे०५—८)

(८)

अवतरणिका—पूर्वश्लोकानुसार भक्तिलाई ज्ञानको साधन मात्र मानेका खण्डमा फल (मुक्ति) कालमा हेयत्व प्रसङ्ग होला, किनभने **'फलप्राप्तौ सत्यां साधनेच्छानुपपत्तिः'** यस नियमानुसार मुक्ति प्राप्त भैसकेपछि भक्ति गर्ने इच्छा बन्न शक्तैन, यस नियमलाई अनङ्गीकार गर्दा शास्त्रसिद्ध-शुक, सनकादिको श्रवण, कीर्तन पनि असंभव सिद्ध हुन आउँछ, तर आधुनिक ज्ञानी भक्तशिरोमणि मधुसूदन सरस्वतीजी गीताको व्याख्यान गर्दा लेख्नुहुन्छ—

"आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

भगवान्को यस्तो गुण छ कि ग्रन्थिभेदन भएका आत्माराम मुनिहरू पनि उहाँको निष्काम भक्ति गर्दछन् इत्यादि विरोधको परिहार रूपमा 'यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च' इत्यादि श्रुति-हरू भक्तिलाई स्वतन्त्र फलस्वरूप पञ्चम पुरूषार्थं स्थापन गर्दछन्—

दुरवगमात्मतत्वनिगमाय तवात्ततनो-
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर ! दुरवगम-आत्म-तत्व-निगमाय आत्ततनोः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तव चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ते चरणसरोजहंस-कुलसङ्गविशिष्टगृहाः केचित् अपवर्गमपि न परिलषन्ति ।

अन्वयार्थबोधिनी–हे ईश्वर! दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय–दुःखेन अवगम्यते इति दुरवगमम्=दुर्ज्ञेयं यत् आत्मनः=स्वस्य तत्त्वं=रहस्यं तस्य निगमाय=ज्ञापनाय । आत्ततनोः—आत्ततनुर्येन स तस्य=आविष्कृतमूर्तेः तव=भवतः । चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः—अमृतस्याब्धिः अमृताब्धिः महाश्चासावमृताब्धिः महामृताब्धिः चरितमेव महामृताब्धिः तस्मिन् परिवर्तः=विगाहः तेनपरिश्रमणाः=गतश्रमाः । ते=तव । चरणसरोजहंसकुलसङ्गविशिष्टगृहाः—चरणसरोजे=पादपद्मे हंसा इव रममाणाः ये भक्तास्तेषां कुलम्=समूहस्तेन सङ्गस्तेन । विसृष्टाः=त्यक्ता गृहा यैस्ते तादृशा भक्ति रसिकाः । अपवर्गम्=न विद्यते पवर्गो यस्मिन् तम् । अपवर्गम्=मोक्षमपि । न परिलषन्ति=नेच्छन्ति ।

सरलार्थ—हे ईश्वर ! दुर्गम आत्मतत्त्व बुझाउनको निम्ति लीला विग्रह (अवतार शरीर) धारी तपाईंको चरित्ररूपी महामृत-महोदधिमा स्नान अवगाहनले शान्त श्रम भएका तथा तपाईंका चरणरूपी कमलको सेवन गर्ने भक्तरूपी हंसमण्डली औ तिनैका सङ्गले घरद्वार त्यागेका कोही विरला अपवर्ग (मुक्ति) को पनि चाह गर्दैनन् ॥ ८ ॥

निष्कर्ष—भगवच्छ्रवण कीर्तनमा मग्न भएका प्रेमी-भक्तहरू प्रेमका अगाडि चारै प्रकारका मुक्तिलाई पनि तृण बराबर ठान्दछन् ।

श्रुतिपरिचयः–'यं सर्वे देवा नमन्ति ब्रह्मवादिनश्च'–जस परमात्मालाई सबै देवताहरू तथा ब्रह्मवादीहरूले समेत वन्दना गर्दछन् (श्रुतिः) ।

॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनुष्य शरीर पाएर पनि भगवद्भक्तिबाट पराङ्मुख भएर विषयसेवा-पट्टि नै लागेका प्राणीलाई देखेर आमा जस्तै दयालु 'आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन' इत्यादि श्रुतिहरू जीवलाई चिच्याएर उपदेश दिन्छन्—

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियव-
च्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ।
न बत रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ ९ ॥

अन्वयः—त्वदनु पथम् इदं कुलायम् आत्मसुहृत्प्रियवच्चरति । तथा (अपि) त्वयि उन्मुखे हिते प्रिये आत्मनि च बत अहो न रमन्ति । असदुपासनया आत्महनः यदनुशयाः कुशरीरभृतः (सन्तः) उरुभये भ्रमन्ति ।

अन्वयार्थबोधिनी—त्वदनुपथम् = त्वदनुवर्तित्वात् त्वत्सेवौपयिकम् । इदम् = दृश्यमानम् । कुलाय—कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलायम् = नीडरूपं शरीरम् । आत्मसुहृत्प्रियवच्चरति—आत्मसुहृत्प्रियश्च तद्वच्चरति = स्वाधीनतया वर्तते । तथापि त्वयि उन्मुखे[1] हिते प्रिये आत्मनि[2] अपि (एवंभूते सुसेव्येऽपि त्वयि) अहो = आश्चर्यम् । बत = कष्टम् । न रमन्ति = न भजन्ति । असदुपासनया—असतः = देहादेः उपासनया = उपलालनेन । आत्महनः = प्रमादिनः । यदनुशयाः—यस्यां = असदुपासनायां अनुशयो वासना येषां ते । कुशरीरभृतः—कुत्सितं शरीरं बिभ्रतीति कुशरीरभृतः = श्वशूकरादियोनिंगताः सन्तः । उरुभये = बहुभये संसारे । भ्रमन्ति = परिवर्तन्ते ।

---

(१) भक्ताननुग्रहीतु मुत्कण्ठिते (२) स्व स्वरूपे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलार्थ–तपाईंको सेवा गर्नलाई आफ्नू आत्मा, मित्र, प्रियजन जस्तै अनुकूल (स्वाधीन) स्थूल शरीर छ, तथापि अहो ! खेद!! उत्कण्ठित, हित, प्रिय, आत्मरूप तपाईंमा सख्यादि भावले प्रेमपूर्वक सेवा गर्दैनन, नाशवान् देहादि वस्तुको उपासना (लालन, पालन, संरक्षण) ले आत्महत्या गर्ने अर्थात् (आत्मोद्धार विषयमा प्रमाद गर्ने) अनित्य वस्तुको संस्कार भएका यस्ता कुशरीर धारी जनहरू बारम्बार जन्म मरण दुःख शोकाकुल संसारमा घुमिरहन्छन् ॥ ६ ॥

निष्कर्ष—जो यस्तो सब कार्यमा लायक मनुष्य शरीर पाएर पनि केवल विषय-चिन्ताले दिन बिताउँछन्, भगवद्भक्तिद्वारा आत्मोद्धार गर्दैनन् , तिनको जन्म व्यर्थ छ ।

श्रुतिपरिचयः–'आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन'–परमेश्वरको क्रीडास्थान उपवन यो विश्वलाई सबै देख्तछन् , यस बगैचाको माली परमेश्वरलाई कसैले पनि देख्तैनन् (बृ० ४-३-१४) न तं विदाथ य इमा जनानाऽन्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । निहारेण प्रावृता जल्प्या चासु तृप उक्थशासश्चरन्ति—जसले यी प्रजाहरूलाई उत्पन्न गर्‍यो, त्यसलाई तिमीहरू जान्दैनौ । त्यसकारण तिमीहरूको र उसको महान् अन्तर (व्यवधान) भयो । यसैले तिमीहरू कुहिराले छोपिएका अर्थात् अविद्या अन्धकारले ढाकिएका धेरै बकवाद मात्र गर्ने, प्राणपोषणमा मात्रै परायण सकाम कर्म गर्नेवाला संसारमा घुमिरहन्छौ ।

॥ ६ ॥

अब 'आत्माऽवारे द्रष्टव्यः' इत्यादि श्रुतिहरू ध्यानलाई परमात्म प्राप्तिको अङ्गरूपले विधान गर्दछन ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो हृदि य-
न्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥१०॥

अन्वयः–निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः मुनयः यत् हृदि उपासते तत् अरयोऽपि (तत्र) स्मरणात् ययुः । (तथा) उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः स्त्रियः (तथा तव) अङ्घ्रिसरोजसुधाः समदृशः वयमपि (च) ते समाः ।

अन्वयार्थबोधिनी—निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः—निभृतानि = निरूद्धानि मरूत्=प्राणः मनः=अन्तकरणम् अक्षाणि = इन्द्रियाणि च यैस्ते च ते दृढं योगं युञ्जन्तीति दृढयोगयुजः=असं प्रज्ञातसमाधि शीलाः । मुनयः=मन नशीलामक्षात्मनः यत् = तत्वम् । हृदि = शुद्धान्तःकरणे । उपासते = ध्यायन्ति । तत्=तत्वम् । अरयोऽपि = शत्रवोऽपि । स्मरणात = चिन्तनात् । ययुः = प्रापुः । तथा उरगेन्द्रभोगभुजदण्ड-विषक्तधियः—उरगाणां इन्द्रः उरगेन्द्रः = शेषः तस्य भोगः=देहः तत्स-दृशयोर्भुजदण्डयोः = दोर्दण्डयोर्विषक्ता = संसक्ता धीर्यासां ताः तथा = परिच्छिन्नदृष्टयः । स्त्रियः = गोप्यः तथा = तदेव तत्त्वं ययुः । तथा तव अङ्घ्रिसरोजसुधाः—अङ्घ्रिरेव सरोजं = त्वत्पादपद्मम् सुधा=सुष्ठु धारयन्तीति सुधाः । समदृशः = अपरिच्छिन्नदृष्टयः । वयमपि = श्रुत्यभिमानिनोर्देवता अपि । ते=तव । समाः = कृपाविषयतया तुल्याः ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलार्थ–महान् आश्चर्यको कुरो छ कि प्राण, मन, इन्द्रियलाई संयम गरेर दृढतापूर्वक समाधियोगको अभ्यास गर्ने मुनिहरूले हृदयमा जुन तत्वको उपासना गर्दछन् त्यही तत्त्व अन्य राजाहरूले शत्रुभावबाट स्मरण गरेर पनि पाए। एवम् वासुकि नागको फणा जस्तै सुन्दर भुजदण्ड (बाहु) मा आसक्त चित्त भएका परिच्छिन्न (अल्प) दृष्टिवाला स्त्रीहरूले पनि त्यही तत्त्व पाए, तथा अपरिच्छिन्न (पूर्ण) दृष्टिवाला हामीहरू (श्रुत्यभिमानी देवता) ले पनि त्यही तत्व पायौं, अतः चरणकमलको ध्यान गर्ने हामी सबै तपाईंको कृपादृष्टिमा सम छौं।

निष्कर्ष–जुन भावले चिन्तन गरे ता पनि भगवच्चिन्तन प्राणी मात्र-लाई कल्याण गर्ने छ, तसर्थ भगवचिन्तन नै सबभन्दा श्रेष्ठ छ।

श्रुतिपरिचयः—'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'–ब्रह्म ज्ञानका निमित्त प्रयोग गरिएको मनसहित वाणी (शक्ति-वृत्तिद्वारा) नपाएर जहाँबाट फर्कन्छ (तै० २—६)

'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इय विसृष्टि अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूव'—यो सृष्टि कहाँ-बाट उत्पन्न भयो, कसबाट स्थिति पाएको छ। यस कुरोलाई प्रत्यक्षतः कसले जान्दछ। यस संसारमण्डलमा कोही पनि वक्ता भएन। किनकि यसैको सृष्टि हुनाले ब्रह्मादि देवताहरू पनि अर्वाचीन ठहर्छन्। त्यसकारण यो सृष्टि जहाँबाट आयो त्यसलाई कसले जान्दछ ? किन्तु कसैले पनि जान्दैन। (नासदीय सूक्त ६ ऋ० वेदः)

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत्। तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति।—जो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्मतत्व निश्चल, एक, अति वेगशाली मनभन्दा पनि वेगवान् इन्द्रिय-हरूले जसलाई पाउन शक्तैनन्; किनकि सर्वगत हुनाले पहिले नै ऊ पुगिराखे-को हुन्छ। त्यो आत्मतत्व दौडनेवाला मध्येमा सबैलाई उछिन्नेवाला छ। जो आत्मतत्त्व हुनाले वायु (हिरण्यगर्भ) समस्त भूत-भौतिकको चेष्टारूप-कर्मलाई धारण गर्दछ (ई० उ० ४)

॥ १० ॥

अब 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतिहरू परमात्माको स्वरूप दुर्ज्ञेय प्रतिपादन गर्दछन्—

> क इह नु वेद वताऽवरजन्मलयोऽग्रसरं,
> यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये।
> तर्हि न सन्न चाऽसदुभयं न च कालजवः
> किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥११॥

अन्वयः—वत इह अग्रसरं (त्वाम्) अवरजन्मलयः को नु पुमान् वेद। यतः ऋषिः उदगात् यम् अनु उभये देवगणाः (उदगुः)। यदा (तु) (सर्वम्) अवकृष्य शयीत, तर्हि न सत् न च असत् न च उभयं न च कालजवः (शिष्यते) (एवं सति) तत्र (न च अन्यत्) किमपि (शिष्यते) न च शास्त्रम् (शिष्यते)

अन्वयार्थबोधिनी—वत=अहो:! इह=जगति। अग्रसरम्=अग्रेसरतीति अग्रसरस्तम्=पूर्वसिद्धं त्वाम्। अवरजन्मलयः=अवरौ=पश्चात् जन्मलयौ= उत्पत्तिप्रलयौ यस्य सः=आधुनिक जन्ममरण भागी। कः नु पुमान्=कः पुरुषः। वेद=जानाति। यतः=त्वत्तः। ऋषिः=ब्रह्मा। उदगात्=उत्पन्नः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यम्=ब्रह्माणम् । अनु=पश्चात् । उभये=निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयः, प्रवृत्तिनिष्ठा मरीच्यादयः यद्वा आध्यात्मिकाः (चक्षुरादयः) आधिदैविकाः (सूर्यादयः) देवगणाः । उदगुः=उत्पन्ना । यदा तु=यस्मिन् काले त्वं सर्वं=विश्वम् । अवकृष्य=उपसंहृत्य । शयीत=सुप्तो भवसि । तर्हि=तदा । न सत्=न स्थूलमाकाशादिः । न चासत्=न सूक्ष्मं महदादि । न च उभयम्=नसदसद्भ्यामारब्धं शरीरम् । न च कालजवः=न च तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम्।[१] एवं सति तत्र तदा न किमपि अन्यत् इन्द्रियप्रमाणादिकम् शिष्यते, न च ज्ञापकं शास्त्रं शिष्यते ।

सरलार्थ—अहो ! भगवन् ! यो जगत्मा सबैभन्दा अग्रसर पूर्वसिद्ध अर्थात् प्राचीन तपाईंलाई जन्मदै मर्दै गर्ने अर्वाचीन पुरुषले कसले जान्दछ ? किन्तु कसैले पनि जान्दैनन् । किनभने जसबाट ब्रह्मा उत्पन्न भए, तिनका पछि आध्यात्मिक र आधिदैविक दुवै प्रकारका देवतागणहरू उत्पन्न भए । जब तपाईं समस्त प्रकृतिलाई उपसंहार (लय) गरेर शयन गर्नु (सुत्नु) हुन्छ, त्यस वेला सत्=स्थूल आकाशादि र असत्=सूक्ष्म महदादि औ ती दुवैबाट बनेका शरीर, कालको विषमता, इन्द्रियहरू तथा ज्ञापक शास्त्र कुनै पनि रहँदैनन् ॥ ११ ॥

निष्कर्ष—भगवान् स्वयंसिद्ध अनादि अनन्त हुनाले जन्मदै मर्दै गर्ने ब्रह्मादि देवताहरूले उहाँको असली मर्मलाई कदापि जान्न सक्तैनन् ॥

॥ ११ ॥

दर्शनकारहरूको परस्पर विरुद्धोक्ति=भिन्न भिन्न सिद्धान्त हुनाले पनि भगवत्तत्त्व दुर्ज्ञेय छ भनेर 'को अद्धावेद' इत्यादि श्रुतिहरू भन्दछन्—

(१) गुण क्षोभकारणभूता काल चेष्टा वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां
विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ १२ ॥

अन्वयः—(ये) असतः जनिं स्मरन्ति (ये च) सत एव मृतिं (स्मरन्ति)। उत ये च आत्मनि भिदां (स्मरन्ति)। (ये च) विपणम् ऋतं (स्मरन्ति) ते (सर्वे) आरुपितैः (एव) उपदिशन्ति। त्रिगुणमयः पुमान् इति (या) भिदा (सा) यत् (त्वयि) अबोधकृता। ततः परत्र अवबोधरसे त्वयि स न भवेत्।

अन्वयार्थबोधिनी—ये पातञ्जला[1] वैशेषिकादयः (वैनाशिकाश्च) असतः एव प्रागविद्यमानस्यैव ब्रह्मत्वस्य जगतः जनिम्=उत्पत्तिम्। स्मरन्ति= वदन्ति। ये च=नैयायिकाः सतः एव=विद्यमानस्यैव एकविंशति-विधस्य दुःखस्य। मृतिम्=विनाशम्। स्मरन्ति=वदन्ति। उत=अपि। ये च सांख्यादयः आत्मनि=पुरुषे। भिदाम्=भेदम्। स्मरन्ति। ये च=मीमांसकाः। विपणम्=कर्मफलव्यवहारम्। ऋतम्=सत्यम्। स्मरन्ति। ते सर्वे आरुपितैः (एव)=भ्रमैरेवोपदिशन्ति=(भ्रान्त्या प्रलपन्ति)। त्रिगुणमयः=त्रिगुणविकारः। पुमान्=पुरुषः। इति=हेतुना। या भिदा=आत्मभेदव्यवहृतिः। सा यत्=यस्मात्। त्वयि=त्वद्विषये। अबोधकृता (त्वद्विषयाऽज्ञानकल्पिता)। ततः=अबोधात्। परत्र=परे (असङ्गे) अवबोधरसे=ज्ञानघने। त्वयि=परमेश्वरे। सः=अबोधः (अज्ञानं)। न भवेत्=न संभवति ॥ १२ ॥

---

(१) पातञ्जलाः ब्रह्म त्वस्यवैशेषिकवैनाशिकौ जगतः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलार्थ–वैशेषिक र वैनाशिकहरू उपादानकारणमा रहेको कार्यको प्रागभावलाई निमित्तकारण मान्ने हुनाले असत्=कारणमा नभएको कार्य-रूप जगतको उत्पत्ति मान्दछन्, यस्तै पातञ्जल योगीहरू जीवको रूप वास्तविक सत्य छ, किन्तु अलौकिक योगशक्तिका प्रभावले ब्रह्मरूप हुन्छ भनेर भन्दछन्, नैयायिकहरू २१ प्रकारका दुःखलाई सत्य मानिकन फेरि त्यसको नाश मान्दछन्। सांख्यमतानुयायीहरू आत्म-अत्ममा भेद मान्दछन्। एवंप्रकार मीमांसकहरू व्यावहारिक कर्मजन्य फलरूप स्वर्ग सत्य छ भनेर भन्दछन्। वास्तवमा यी सबैको उपदेश क्रमशः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं-धीराः पण्डितं मन्यमानाः। जघन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धेनैव नियमाना यथान्धाः' 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः' इत्यादि श्रुतिका साथ विरोध पर्ने हुनाले आरोपित भाव (भ्रान्तपन) ले उपदेश गरेको ठहर्छ। वास्तविक सिद्धान्तरूप हुँदैन। यदि पुरुष त्रिगुणमय हुँदो हो त यी माथि लेखिएका सबै कुराहरू सम्भव हुने थिए, किन्तु तपाईं मा जो त्रिगुणमय भावको कल्पना हो, त्यो आफ्नो आफ्नो अज्ञानलाई मात्र प्रकट गरेको हो अज्ञानदेखि पर असङ्ग विज्ञानघन तपाईंमा अज्ञान हुन शक्तैन ॥ १२ ॥

निष्कर्ष—अनेकौं शास्त्र र तर्कजालले भगवतत्त्व मार्ग आवद्ध (ढाकिएको) छ, यसैले 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' भगवान्को यो वाक्यअनुसार भगवच्छरणागति नै अर्थात् भगवान्को शरणमा पर्नु नै वेस छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुतिपरिचय–'सदेव सोम्येदमग्रे आसीत्'–हे सौम्य! यो नामरूप सृष्टिभन्दा पहिले सत् नै थियो' (छां. ६–२–१ पैङ्ग १–१) 'एक मेवा-द्वितीयंब्रह्म'–ब्रह्म एउटै अद्वितीय छ। (त्रि. म. ता. ३–३ पैङ्ग १–१) 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्। जसरी चन्द्रमा एक जलमा एक र अनेक जलमा अनेक देखिन्छन्, त्यसै गरी उपाधिका भेदले आत्मा पनि एक र अनेक प्रकारको देखिन्छ। (ब्र.वि.१२त्रित्ता. ५-१२) 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' आत्मविषयिणी यो बुद्धि तर्कले पाइँदैन (कठ० २–९) 'स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्सनो रस धन एव स्यादेवं वा, अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः' जस्तै सिधेनुनको डल्लामा भित्र बाहिर नुनैनुन मात्र हुन्छ, त्यस्तै यो आत्मा भित्रबाहिर पूर्ण आनन्द स्वरूप छ (बृ० ४–५–१३)

॥ १२ ॥

पूर्व श्लोकानुसार यदि असत्को उत्पत्ति हुँदैन, पुरुष पनि त्रिगुणात्मक छैन भने प्रपञ्चरूप जगत् र पुरुष पनि ब्रह्मदेखि अभिन्न रूपले नै देखिनुपर्दछ, किन्तु यस्तो देखिंदैन, झन् उल्टो प्रत्येक संसारका वस्तुरूप स्वतन्त्र सत्तावान् देखिन्छन् भन्ने शङ्काको उत्तरमा 'असतोऽधिमनो सृजत' इत्यादि श्रुतिहरू भगवान्लाई प्रपञ्चको विवर्ताधिष्ठान स्वीकार गरेर बोल्दछन्—

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्
सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयाऽऽत्मविदः ।
नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया
स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयः—मनः त्रिवृत् आमनुजात् असत् (अपि) त्वयि सत् इव विभाति। आत्मविदः तु अशेषम् इदम् आत्मतया सत् अभिमृशन्ति। हि (कनकार्थिनः) तदात्मतया कनकस्य विकृतिं न त्यजन्ति। (अतः स्वकृतम् इदम् अनुप्रविष्टम् आत्मतया (एव) अवसितम्।

अन्वयार्थबोधिनी—मनः=मनोमात्रविलसितम्। त्रिवृत्=त्रिगुणात्मकम् प्रपञ्चजातम्। आमनुजात्—मनुजं=जीवम् अभिव्याप्य इति आमनुजम् तस्मात् आमनुजात्=जीवपर्यन्तम्। असत् अपि=सत्ताशून्यमपि। त्वयि=अधिष्ठाने सति। सत् इव =सत्यमिव। विभाति=प्रतीयते (अधिष्ठान-सत्तया सद्वत् प्रतीयते)। आत्मविदः तु=आत्मज्ञानिनस्तु। अशेषम्=निखिलं भोक्तृभोग्यात्मकम्। इदम्=विश्वम्। आत्मतया=आत्मकार्यत्वेन सदिति। अभिमृशन्ति=जानन्ति। हि=यतः। कनकार्थिनः=सुवर्णार्थिनः। तदात्मतया=कनकरूपत्वेन हेतुना। कनकस्य=सुवर्णस्य। विकृतिं=कटक-कुण्डलादिकम्। न त्यजन्ति=न जहति। स्वकृतम्=स्वेनैव उपादानभूतेनैव कृतं (इदं विश्वं) तस्मिन्नेव अनुप्रविष्टम्=पश्चात् जीवरूपेण प्रविष्टं पुरुषं। आत्मतया=आत्मरूपत्वेन। अवसितम्=निश्चितं विद्वद्भिः।

सरलार्थ—'असतोऽधिमनोऽसृजत' यस श्रुति-अनुसार यो मनो-मात्र विलसित पुरुषपर्यन्तको त्रिगुणात्मक प्रपञ्च असत्य भएर पनि अधिष्ठानरूप तपाईंमा सत्य जस्तै देखिन्छ, अतएव आत्मज्ञानीहरू भोक्ता र भोग्यरूप संपूर्ण प्रपञ्चलाई आत्मदृष्टिद्वारा सत्यरूपले जान्दछन् अर्थात् जो जसमा कल्पित हुन्छ त्यो त्यस–(अधिष्ठान)–देखि भिन्न छैन, किनकि कल्पित वस्तुको भिन्न सत्ता हुँदैन, किन्तु अधिष्ठानसत्ताले नै सत्तावान्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भएको हुन्छ; जस्तै—आभूषणहरू सुवर्णमा कल्पित भएका छन्, अतएव अधिष्ठानरूप सुवर्णदेखि आभूषण भिन्न छैनन्, सुवर्णकै सत्ताले आभूषणहरू सत्तावान् भएका छन्, सुवर्णदेखि आभूणको पृथक् सत्ता छैन, त्यसकारण सुवर्ण चाहनेहरूले लोकमा पनि गहनालाई यो गहना हो सुन हैन भनेर उपेक्षा गर्दैनन् । अतः गहनामा सुन जस्तै आफैले सृष्टि गरिएको यो प्रपञ्चमा उपादानरूपले प्रविष्ट आत्मा, भगवानै हुन् भन्ने निश्चय हुन्छ ॥ १३ ॥

निष्कर्ष—जसका सत्ताले यो असत् जगत् डोरीमा सर्प देखिए झैं गरी भान भएको छ, उनै सकल प्रपञ्चको अभिन्ननिमित्तोपादान ईश्वरलाई ज्ञानीहरूले सर्वत्र व्याप्त आत्मा रूपले निश्चय गरेका छन् ।

श्रुतिपरिचय—असतोऽधि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच—मूलाज्ञानबाट मन उत्पन्न भयो । मनले ब्रह्मालाई उत्पन्न गऱ्यो । ब्रह्माले स्थावर जङ्गम प्रजाहरूलाई उत्पन्न गर्नुभयो । यो देखिएको नामरूप प्रपञ्च जो जति छ, त्यो सबै मनमै रहेको छ ।

॥ १३ ॥

'तत्त्वमसि' महावाक्यको श्रवणले नै ब्रह्मज्ञान हुन्छ, त्यसमा भक्तिको अपेक्षा छैन भन्ने धारणालाई विचलित गराउँदै 'यस्य देवे पराभक्तिः' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादि श्रुतिहरू बोल्दछन्—

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया
त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निरृतेः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-
स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः

॥ १४ ॥

अन्वयः—ये अखिलसत्त्वनिकेततया तव परिचरन्ति ते उत अविगणय्य निऋतेः शिरः पदा आक्रमन्ति। (यतः त्वं) तान् विबुधान् अपि गिरा पशून् इव परिवयसे। (अतः तेषु ये) त्वयि कृत-सौहृदाः (भवन्ति) (ते) खलु पुनन्ति (तु) ये (त्वत्तः) विमुखाः (ते तु) न पुनन्ति।

अन्वयार्थबोधिनी—ये=भक्ताः। **अखिलसत्त्वनिकेततया**—अखिलानि=समस्तानि सत्त्वानि=प्राणिनः निकेतः=निवासः यस्य स तथा तस्य भावः तत्ता तया=सर्वभूतावासतया (सर्वत्र त्वद्दृष्ट्या) तव=त्वां। **परिचरन्ति**=सेवन्ते। ते उत=ते एव। **अविगणय्य**=तिरस्कृत्य। **निऋतेः**=मृत्योः। **शिरः**=मूर्धानं। **पदा**=पादेन। **आक्रमन्ति**=मर्दयन्ति मृत्यो मूर्ध्नि पदं दधति (मृत्युं तरन्ति) यतः त्वं तान्=प्रसिद्धान्। **विबुधानपि**=वेदार्थज्ञान् पण्डितानपि। **गिरा**=वेदरूपया वाचा। **परिवयसे**=तत्-तत् कर्माधिकारित्वेन बध्नासि। अतः तेषु ये त्वयि=भवति। **कृतसौहृदाः**—कृतं सौहृदं=सुहृद्भावः यैस्ते=कृतप्रीतयः भवन्ति। ते=भक्ताः खलु=निश्चितम्। पुनन्ति आत्मानं अन्यानपि पवित्रयन्ति। तु ये=प्राणिनः। त्वत्तः विमुखाः=पराङ्मुखाः। ते तु न पुनन्ति=न पवित्रयन्ति।

सरलार्थ—सर्वभूताधिवास रूपले तपाईंको जो सेवा गर्दछन् तिनी हरू नै तिरस्कार पूर्वक मृत्युको शिरमा टेक्दछन् अर्थात् मुक्त हुन्छन् औ जो विमुख छन् ती सर्वशास्त्रमा विद्वान छन् तापनि तिनी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हरूलाई वेदका विधि-निषेधरूपी डोरीले तपाईं बाध्नुहुन्छ। तपाईंमा प्रेम (भक्ति) गर्नेवाला भक्तले अवश्य आफूलाई र अरूलाई पनि पवित्र गराउँदछन् ॥१४॥

निष्कर्ष—जो भक्त भगवान्‌लाई सर्वत्र व्याप्त प्रत्यक्-अभिन्न रूपले भज्दछन् ती मृत्युसंसारबाट छुट्‌दछन्, अरू सकामी वेदका कर्मकाण्डमा बाँधिइरहन्छन् ॥ १४ ॥

श्रुतिपरिचय—'यस्य देवे पराभक्तिः' (श्वे० ६–२३) इत्यादि 'तस्यवाक् तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचातन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं–सितम्' जसरी डोरीहरूका दामूलाले पशुहरू बाँधिन्छन् त्यसैगरी वेदरूपी डोरीबाट बनेका नामरूपी दामूलाले यो सबै जगत् बाँधिएको छ (१ ऐ० १–६–१) 'देहान्ते देवः परंब्रह्म तारकं व्याचष्टे' देहान्तकालमा परमेश्वरले तारकब्रह्म बताउनुहुन्छ।
'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य'—जसलाई यस आत्माले वर्दछ त्यसैले पाउँदछ। (कठ० –२–२३)

॥ १४ ॥

भगवान् सर्वभूताधिवास हुनाले उनीमा इन्द्रिय छन् कि छैनन् ? यदि इन्द्रिय छन् भने कर्ता भोक्ता पनि हुनपर्दछ, छैनन् भने सर्वभूतनिवास भगवानै हुनाले जीव पनि त भगवान्‌देखि भिन्न छैन, अभिन्न भएपछि के विशेषताले भगवान् सेव्य हुनुहुन्छ, के कमीले जीव सेवक छ भन्ने शङ्कालाई परिहार गर्दै ''अपाणिपादो जवनो ग्रहीता'' इत्यादि श्रुतिहरू स्तुति गर्दछन्—

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर-
स्तव वलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ।
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १५ ॥

अन्वय— त्वम् अकरणः (अपि) अखिलकारकशक्तिधरः स्वराट् (च असि)। अजया (युक्ता) विश्वसृजः अनिमिषाः (च) अखिल क्षितिपतेः वर्षभुजः इव तव बलिं उद्वहन्ति । (स्वयं च) समदन्ति । यत्र तु ये अधिकृताः (ते) भवतः चकिताः (सन्तः) तत्तत्कार्यं विदधति ।

अन्वयार्थबोधिनी—त्वम्=भवान्। अकरणः अपि—नविद्यते करणानि यस्य सः अकरणः=अकरणोऽपि=निरिन्द्रियोऽपि । अखिलकारकशक्तिधरः—अखिलानां=प्राणिनां यानि कारकाणि=इन्द्रियाणि तेषां शक्तीः धारयति=प्रवर्तयतीति तथा भूतः=निखिलेन्द्रियशक्तिसञ्चालकः । स्वराट् च—स्वेनैव राजते=दीप्यते इति स्वराट्=करणाद्यनपेक्षश्च । असि=भवसि । अजया=अविद्यया युक्ता=आवृताः विश्वसृजः—विश्वं सृजन्तीति तथा ब्रह्मादयः । अनिमिषाश्च=इन्द्रादयो लोकपालाः देवाश्च । अखिलक्षितिपतेः—अखिला=सम्पूर्णा चासौ क्षितिः तस्या पतिः तस्य=चक्रवर्तिनो महामण्डलेश्वरस्य । वर्षभुजः इव—वर्षं=खण्डं भुञ्जन्तीति वर्षभुजः=खण्डमण्डलपतयः इव । तव=भवतः बलिं=पूजाम् उद्वहन्ति=कुर्वन्ति । स्वयं च प्रजाभिर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिं=पूजां समदन्ति=भक्षयन्ति । यत्र तु=यस्मिन् कर्मणि ये=वर्षभुजः । अधिकृताः=नियुक्ताः । ते भवतः=त्वत्तः । चकिताः=भीताः सन्तः । तत्-तत् कार्यं विदधति=कुर्वते ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलार्थः—तपाईं इन्द्रियसम्बन्धरहित भएर पनि समस्त प्राणीहरूका इन्द्रियलाई प्रेरणा गर्ने स्वराट्=स्वयंप्रकाश अर्थात् इन्द्रियापेक्षारहित हुनुहुन्छ। अविद्याले छोपिएका इन्द्रादि र तिनीहरूका पनि पूज्य ब्रह्माआदि देवताहरू सानातिना राजाहरूले चक्रवर्तीको पूजा गरे झैं तपाईंको पूजा गर्दछन्, मनुष्यहरूले दिएको हव्य-कव्यरूप बलिलाई भोग्दछन् ओ जो जुन काममा लगाइएका छन् ती तपाईंदेखि डराएर आफ्नो आफ्नो कामगर्दछन्। श्रुति—"भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः (कठ. ६–३)

निष्कर्षः—परमात्मा इन्द्रियरहित भएर पनि सर्वज्ञ, सर्वशक्तिसम्पन्न हुनाले सबैले सेवा गर्ने योग्य हुनुहुन्छ।

श्रुतिपरिचयः—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेदिता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्'—परमात्मा हात-खुट्टा नभएर पनि वेगशाली तथा सबैलाई समात्नेवाला छ। आँखा नभएर पनि सबै कुरा देख्ने वाला छ। उसले सबैलाई जान्दछ, उसलाई जान्नेवाला कोही छैन। त्यसैलाई विद्वान्हरू महान् आदि पुरुष भन्दछन्। (श्वे० ३—१९) भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। परमात्माका डरले वायु चल्दछ, उनैका डरले सूर्य उदाउँछन्, अग्नि उनैका डरले जलाउँछन्, इन्द्र उनैका डरले वर्षा गर्छन्, पाँचौं मृत्यु (काल) उनैका डरले आफ्नू काम गर्दछ। (तै० २–८)

॥ १५ ॥

समस्त चराचर ईश्वरैबाट उत्पन्न भएको हुनाले सबैका मूल ईश्वर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सबैका सेव्य छन् भनेर 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इत्यादि श्रुतिहरू स्तुति गर्दछन्—

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजा
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ! ततः ।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥१६॥

अन्वयः—हे विमुक्त ! यदि ततः परस्य (तव) अजया विहरः (भवति तदा) उदीक्षया उत्थनिमित्तयुजः स्थिरचरजातयः स्युः । वियतः इव अपदस्य शून्यतुलां दधतः परमस्य तव कश्चित् (अपि) अपरः न हि परश्च न भवेत्

अन्वयार्थबोधिनीः—हे विमुक्त !=नित्यमुक्त ! यदि=चेत् । ततः= अजातः । परस्य=दूरे वर्तमानस्य (असङ्गस्य) तव=भवतः । अजया=मायया विहरः=विहारेच्छा भवति । तदा=तस्मिन्काले उदीक्षया=तवेक्षणमात्रेण । उत्थनिमित्तयुजः— उत्थानि=उत्थितानि=आविर्भूतानि निमित्तानि विचित्रकर्मयुक्तानि लिङ्गशरीराणि तैर्युज्यन्ते इति तथा=उद्भूतसूक्ष्मदेहाः। स्थिरचर-जातयः—स्थिराश्च चराश्च ते जातयः=स्थावरजङ्गमजीवाः । स्युः=भवेयुः । (कर्मवैचित्र्यात् जगद्वैचित्र्यम् न भवान् वैषम्ये हेतुः, इत्याह) वियत इव= आकाशस्य इव । अपदस्य—न पद्यते न गम्यते स्वरूपं यस्य सः तस्य= अवाङ्मनसगोचरस्य। शून्यतुलां=शून्यसाम्यम् । दधतः=भजतः परमस्य=

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तमस्य । तव=भवतः । कश्चिदपि=कोऽपि । अपरः=स्वीयः । न हि=नास्ति । परश्च=परकीयश्च । न भवेत्=न संभवति ।

सरलार्थ—हे विमुक्त ! मायादेखि पर रहेका असङ्ग तपाईंको जब मायाद्वारा भएका इच्छालेशले विहार=क्रीडा हुन्छ, त्यसबेला त्यही इच्छावश पैदाभएका कर्मयुक्त स्थावर जङ्गम जीवहरू प्रकट हुन्छन् अर्थात् पूर्वकल्पका मायामा बीजरूपले रहेका सारा जीवहरू पृथ्वीमा लीन भएका बीजमा पानीको संयोग हुँदा अंकुर फुटे झैं अव्यक्त दशामा रहेका जीवहरू ईश्वरका इच्छाले कर्म सहित व्यक्त हुन्छन् । ती प्रत्येक जीवमा रहेका भिन्न-भिन्न कर्महरु विषम सृष्टिमा निमित्त छन्, यसैले विषम सृष्टिको कर्ता भएर पनि ईश्वरमा विषमता दोष छैन । यही कुरा श्लोकको उत्तरार्धले श्रुतिहरू भन्दछन् ।

आकाश जस्तै सम (पक्षपात रहित) अतएव परम कारुणिक, अवाङ्मनसगम्य, अव्याकृत तपाईंको कोही आफन्त छैन, पराई पनि हुनशक्दैन । श्लोकमा रहेको शून्यतुलां दधतः' यस शब्दको अर्थ शून्य नभनेर शून्य जस्तो मात्र भनेको हुनाले 'अव्याकृत' अर्थात् जगत्को नामरूप प्रकट न भएको किन्तु बीज रूपले विद्यमान दशा भन्ने सिद्ध हुन्छ । यस्तो अर्थ सिद्ध भएपछि 'असतबाट सतको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने 'असत् कार्यवाद' र असतबाट असतकै उत्पत्ति हुन्छ भन्ने 'शून्यवाद' श्रुतिसम्मत ठहर्दैनन् ॥ १६ ॥

श्रुतिपरिचयः—'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति'—जसरी अग्निबाट झिल्काहरू निस्कलछन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैगरी यस आत्माबाट सम्पूर्ण इन्द्रियहरू, सम्पूर्ण लोकपाल देवताहरू, सम्पूर्ण भूतहरू, सम्पूर्ण जीवहरू निक्लन्छन्। (बृ० २—१—२०)

॥ १६ ॥

अविद्याका वशमा परेका जीवहरू बारबार जन्मन्छन्, बार-बार मर्दछन् भन्ने श्रुतिहरूको आशय हुनाले त्यसमा शङ्का हुन्छ कि—अविद्या एक छ कि अनेक ? एक छ भने जीव पनि एउटै होला, त्यसो भए एउटा मुक्त भए सबै मुक्त हुनुपर्दछ, बाँधिए सबै बाँधिनुपर्दछ। यदि अविद्यामात्र नाना छ जीव नाना छैन भने एउटा अविद्या एउटाका ज्ञानले नष्ट भए पनि आत्माको अनेक अंशमा अविद्या रहेकै हुनाले मुक्ति हुन असंभव छ। त्यस कारण जीवात्मा पनि नाना छ। परिमाणका विषयमा अणु मानेका खण्डमा देह-व्यापी चैतन्य बन्न शक्तैन, मध्यम मानेका खण्डमा सावयव हुनाले अनित्य हुन्छ; अतः आत्मा विभु परिमाणवाला=व्यापक औ नित्य छ भनेर तार्किक-हरू भन्दछन्। यस पक्षलाई शक्ति विशेषले अविद्याको नानात्व आत्माको एकत्व मानेर प्रतिबिम्बवादका सिद्धान्तले 'एक एव हि भूतात्मा' इत्यादि श्रुतिहरू आत्माको नानात्व खण्डन गर्दै स्तुतिगर्दछन्—

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव ! नेतरथा।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्
सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे ध्रुव ! यदि तनुभृतः अपरिमिताः ध्रुवाः सर्वगताः (च स्युः) तर्हि शास्यता इति नियमः न स्यात्, इतरथा (तु)

6966

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(अयंदोषः) न (स्यात्) (कथम्) यन्मयं च अजनि तत् अविमुच्य नियन्तृ भवेत्। यत् समम् (तत्) मतदुष्टतया अनुजानताम् अमतम् (एव)।

अन्वयार्थबोधिनी–हे ध्रुव !=हे नित्य ! यदि=चेत्=तनुभृतः—तनुं विभ्रतीति ननुभृतः=जीवाः। **अपरिमिताः**=(वस्तुतएव) असङ्ख्याताः। **ध्रुवाः**=तेनैवरूपेण नित्याः। **सर्वगताश्च**=व्यापकाश्च। **स्युः**= भवेयुः। **तर्हि**=तदा तेषां समत्वात् **शास्यता**=नियम्यता न घटते इति कृत्वा **नियमो**=नियमनं च त्वया **न स्यात्**=न भवेत्। **इतरथा**=समत्वा भावे च त्वच्छास्यताभावो दोषो **न**=नभवेत्। कथम् **यन्मयं**=उपाधितो यद्विकारप्रायं (जीवाख्यं) **अजनि**=जातं, **तत्**=तस्य (स्वविकारस्य जीवस्य) **अविमुच्य**=उपादानकारणत्वेन अपरित्यज्य **नियन्तृ**= नियामकम्। **भवेत्**=स्यात्। **यत्**=कारणं ब्रह्म। **समम्**=सर्वानुस्यूतम्। **तत**=ब्रह्म **मतदुष्टतया**–मतस्य=ज्ञातस्य सामान्येन बुद्धिविषयमात्रस्य **दुष्टतया**= दुष्टत्वेन हेतुना श्रुतौ दोषश्रवणात् **अनुजानताम्**=वयं जानीम एव ब्रह्म इति वदतां। **अमतमेव**=अविज्ञातप्रायमेव दुर्ज्ञेयत्वात्।

सरलार्थ—यदि जीवहरू अनन्त, नित्य, सर्वगत छन् भने हे भगवन् ! तपाईं शासनकर्ता, जीवहरू शासन गरिने भन्ने नियम घट्न शक्ने छैन, किन्तु यस्तो न मानेका खण्डमा अवश्य शास्य-शासक भाव घट्नशक्तछ अर्थात् आत्माहरू व्यापक पनि नित्य पनि हुनाले सबै बराबर छन्, अनि कुन शासनकर्ता कुन शासन गरिने यो केही पनि नियम हुने छैन, किन्तु यस्तो न मानेर अविद्यावच्छिन्न बिम्बरूप आत्मा एक छ, त्यही अविद्याका भिन्न भिन्न शक्ति विशेष (अन्तःकरण) मा प्रतिबिम्बित

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चैतन्यहरू अविद्या शक्तिका भेदले अनन्त छन्। कारणोपाधि बिम्बरूप आत्मा शासनकर्ता ईश्वर हो, कार्योपाधि प्रतिबिम्बरूप आत्माहरू शासन गरिने जीव हुन्, प्रतिबिम्बका धर्म चाञ्चल्य आदि गुण-दोषहरू बिम्बमा नदेखिएका हुनाले प्रतिबिम्बरूप जीवमा रहेका बद्ध-मुक्त व्यवहारहरू बिम्बरूप ईश्वरमा हुँदैनन्। एवं रीत्या आत्मा एक अविद्या पनि एक मानेर पनि मुक्ति र बन्धनको व्यवस्था बन्नशक्दछ। किनभने जुन अविद्या-उपाधिले बिम्बरूप ब्रह्मको विकाररूप जीव उत्पन्न भयो त्यो ब्रह्म कारण = अविद्यालाई नछाडिकन आफ्नो विकारको नियामक हुन्छ। जस्तै जलावच्छिन्न आकाशभित्र आधार रूपले महाकाश रहेको छ त्यस्तै अविद्यावच्छिन्नबिम्बचैतन्य ईश्वर पनि प्रतिबिम्बचैतन्य जीवका भित्र रहेर नियामक हुन्छ।

त्यो बिम्बचैतन्य ईश्वर कुनै दर्शक सर्वनाम शब्दले देखाइन्छ कि भन्ने प्रश्न हुँदा 'यस्यामतं तस्य मतम्' यदि मन्यसे सुवेदेति, इत्यादि श्रुतिहरू चतुर्थपादले उत्तर दिन्छन्—म ब्रह्मलाई जान्दछु भन्नेहरूको उपर्युक्त केनश्रुतिले दोष देखाएको हुनाले त्यो ब्रह्म अविज्ञात छ। अर्थात् ब्रह्म ज्ञाता हुनाले ज्ञेय कदापि हुँ दैन, त्यस कारण जसले मैले जानेको छु भन्दछ, वस्तुतः त्यसले नजानेकै ठहर्छ॥ १७॥

निष्कर्षः—भगवान् निखिल चराचरको अन्तर्यामी अद्वैत हुनुहुन्छ; समस्त जीवहरू उनैका प्रतिबिम्बरूप अंश हुन्, उहाँको स्वरूप अवाङ्मनसगोचर छ॥ १७॥

श्रुतिपरिचयः—'एक एव ही भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः' एउटै आत्मा भिन्न भिन्न भूतमा रहेको छ (ब्र० वि० ११ त्रिता० ५-१२)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'य आत्मानमन्तरो यमयति'—जो जीवात्मा भित्र रहेर जीवात्मालाई शुभा-शुभ कर्ममा प्रेरणा गर्दछ। (श० प० १४–५०–३०) **'अवचनेनैव प्रोवाच सह तुष्णिम्बभूव'**—वक्ताले वाणीको उच्चारण नगरिकनै ब्रह्मको उपदेश दिए, श्रोताले पनि ब्रह्मलाई त्यही लक्षणले मन-वाणीको अविषयरूप ठानेर चित्तबुझाए। **'यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु'**—यदि कदाचित् तिमीले ब्रह्मलाई राम्ररी जान्दछु भन्ने ठानेका छौ भने ब्रह्मको रूप अलिकति मात्रै जानेका होउला। ब्रह्मको जो अधिदेवताहरूमा रूप छ त्यो अल्प रूप हो। (केन० २–१)

॥ १७ ॥

पूर्व श्लोकमा नियन्ता बिम्बरूप परमात्माबाट नियम्य प्रतिबिम्बरूप जीवहरू उत्पन्न हुन्छन् भनेको हुनाले उत्पत्तिवाला वस्तु कार्य हुन्छ, कार्य अनित्य हुन्छ, किन्तु जीव अनादि, अज छ। अर्को कुरा जीव अनित्य भएपछि मुक्ति भन्नु 'जीवको स्वरूपनाशरूप' होला। आफ्नू स्वरुप नाश अपुरुषार्थ हुनाले जीवको त्यसमा प्रवृत्ति हुनेछैन। फेरि ऐले नगरेका कर्मको भोग र गरेका कर्मको विना भोगै नाश पनि जीवको स्वरूप अनित्य भएका खण्डमा मान्नुपर्दछ, त्यसकारण स्वप्रकाश आनन्द स्वरूप, नित्य आत्माको अनर्थ निवृत्ति मात्र मोक्ष हो, तथा उपाधिको जन्म मात्र आत्माको जन्महो भनेर 'अजामेकाम्' आदि श्रुतिहरू स्तुति गर्दछन्।

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो–
रुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥१८॥

अन्वयः—अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः उद्भवः न घटते। उभययुजा असुभृतः जलबुद्बुदवत् भवन्ति। ततः ते इमे (जीवाः) विविधनामगुणैः (सह) सरितः अर्णवे इव अशेषरसाः मधुनि (इव) लिल्युः।

अन्वयार्थबोधिनी—अजयोः=श्रुत्या अजत्वेन प्रोक्तयोः। प्रकृतिपूरुषयोः=प्रकृतिश्च पूरुषश्च तयोः=क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः। उद्भवः=उत्पत्तिः। न घटते=न संभवति। उभययुजा—उभयं च तद्युज्यत इति युक्=सम्बद्धं (परस्पराध्यस्तं) तेन उभययुजा=चिज्जडाऽन्योऽन्याध्यासेन। असुभृतः—असून् बिभ्रति इति असुभृतः प्राणिनः=प्राणाद्युपाधयो जीवाः। जलबुद्बुदवत्=जलविकारवत्। भवन्ति=जायन्ते। ततः=तस्माद्धेतोः। ते इमे=जीवाः। विविधनामगुणैःसह—नामानि च गुणाश्च नामगुणाः विविधाः नामगुणाः तैः अनेकप्रकारेन्द्रियान्तःकरणोपाधिभिः सह। त्वयि=परमेश्वरे परमकारणे। अर्णवे=समुद्रे। सरितः=नद्य इव मधुनि=क्षौद्रे अशेषकुसुमरसा इव=लिल्युः=लीना बभूवुः ॥१८॥

सरलार्थ—जन्मरहित प्रकृतिको र पुरुषको उत्पत्ति हुनशक्तैन, जडचेतन (प्रकृति पुरुष) का अन्योन्याध्यासबाट पानिका फोका झैं प्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्। अर्थात् जस्तै केवल हावाबाट पनि फोका बन्दैनन् औ केवल पानीबाट पनि फोका बन्दैनन् किन्तु हावा पानी दुवै मिलेर जल·बुद्बुद् (पानी का फोका) बन्दछन्, एवं प्रकार केवल प्रकृति (अविद्या)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाट पनि जीव बन्दैनन्, केवल पुरुषबाट पनि जीव बन्दैनन्=उत्पन्न हुँदैनन, किन्तु दुवैको परस्पर काल्पनिक सम्बन्धबाट जीवहरूको सृष्टि हुन्छ। वस्तुतः जीवहरू जन्मरहित छन्, त्यस कारण सुषुप्ति र प्रलयमा ती जीवहरू अनेक प्रकारका नाम, गुण आदिले रहित भएर महमा अनेक रसहरू लुके झैं सोपाधिक (मायाशवलित) तपाईंमा लीन हुन्छन्। एवं मुक्ति-कालमा मुक्त जीवहरू अनेक प्रकारका नाम गुण आदिलाई त्यागेर समुद्रमा नदीहरू लीन भए झैं निरुपाधिक तपाईंमा लीन हुन्छन् ॥ १८ ॥

निष्कर्ष—अधिष्ठान स्वरूप परमात्मामा समस्त जगत्‌को उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय, जलमा तरङ्ग, फेन, बुद्बुद जत्तिकै कल्पित छ, अतः उनी निखिल प्रपञ्चका विवर्तोपादान छन् ॥ १८ ॥

श्रुतिपरिचय–'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीप्रजा सृज्यमानां सरूपा अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यः,'–जन्मरहित, एक, सत्व-रज-तमोगुणयुक्त भएकी, आफैजस्ता त्रिगुणात्मक प्रजावर्गलाई पैदागर्ने प्रकृति छ। एउटा पुरुष त्यही शब्दादि विषयाकारमा परिणत भएकी प्रकृतिलाई भोगेर त्यसैमा मुग्ध हुन्छ, अर्को उत्तम पुरुष (परमात्मा) जीवले भोगिएकी त्यसलाई त्याग्दछ, आसक्त हुँदैन। (श्वे० ४–५) 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत:'—सत्य, ज्ञान, अनन्त यस परमात्माबाट आकाश उत्पन्न भयो'। 'सोऽकामयत वहुः स्यां प्रजायेय'—उसले इच्छा गर्‍यो धेरै हूँ जन्मूँ' (तै० २—१) 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्ति धर्मा'—अरे मैत्रेयी ! यो आत्मा अविनाशी तथा उच्छेद धर्मरहित छ। (बृ० ४–५–१४) 'यथा नद्यः स्यन्दमाना: समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'— जसरी बगेर गएका नदीहरू नामरूप समेत् समुद्रमा गएर लय हुन्छन्, त्यस्तै ब्रह्मवेत्ता पुरुष नामरूपबाट छुटेर ब्रह्माभन्दा पनि पर प्रकृतिभन्दा पनि पर परमपुरूष परमात्मामा प्राप्त हुन्छ । (मु० ३-२—८) 'यथा सौम्य ! मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतांसंगमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्यरसोऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह' इति' हे सौम्य ! जसरी माहुरीहरूले नाना वृक्षका फूलबाट रस ल्याएर चाकामा एकत्र जम्मा गर्दछन् ती फूलका रसलाई म फलाना फूलको रस हुँ भन्ने ज्ञान हुँदैन, त्यसैगरी सुषुप्ति प्रलय कालमा पनि सबै प्रजाहरू सत्‌रूप ब्रह्ममा प्राप्त भएर पनि हामी सत् रूपमा प्राप्त भयौं भन्ने थाहा हुँदैन (छां० ६-९-१)

॥ १८ ॥

अविद्यावस जीवहरू बार-बार संसारचक्रमा घुमिरहन्छन्, अतः संसार-भ्रमणनिवृत्तिका निम्ति "परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्" इत्यादि श्रुतिहरू भगवान्‌को अनुशरण बताउँ दछन्—

नृषु तव मायया भ्रममभीष्ववगत्य भृशं
त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।
कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः
सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयः—अमीषु नृषु तव मायया भृशं भ्रमं अवगत्य सुधियः अभवे त्वयि अनुप्रभवं भावं दधति । यत् अभवच्छरणेषु तव त्रिणेमिः भ्रकुटिः मुहुः भयं सृजति । (अतः) अनुवर्तताम् भवभयं कथं (स्यात्) ।

अन्वयार्थबोधिनी—अमीषु नृषु=जीवेषु । तव=भवतः मायया=आत्मशक्त्या । भृशं=अतिशयम् । भ्रमं=देहाद्यात्माभिमानलक्षणम् । अवगत्य=ज्ञात्वा । सुधियः=विवेकिनः । अभवे=भवनिवर्तके । त्वयि=परमेश्वरे । अनुप्रभवम्—अनु-अनु प्रभवो यस्मिन् तम्=अनुक्षणवर्धमानम् । भावं=मनोवृत्तिं । दधति=कुर्वन्ति । यत्=यस्मात् । अभवच्छरणेषु—न भवान् शरणं रक्षको येषान्ते अभवच्छरणाः तेषु । तव=भवतः त्रिणेमिः=तिस्रः नेमयः=प्रधयः इव अवच्छेदाः शीतोष्णवर्षारूपाः यस्यां सा तथाभूता—भ्रुकुटिः=भ्रूभङ्गरूपः कालः । सः भयं=जन्ममरणादिलक्षणम् । मुहुः=पुनः पुनः सृजति=उत्पादयति । अतः अनुवर्तताम्=अनुवर्तमानानां (त्वामेव शरणं भजतां) भवभयं=संसारभयम् । कथं स्यात्,=न कथंचिदपि भवेत् ।

सरलार्थ—सज्जनहरू तपाईंका मायाले बराबर जन्ममरणरूपी भ्रममा परेका जीवलाई देखेर संसारदुःखनिवर्तक तपाईंमा अनन्य भक्तिभाव गर्दछन्—अनुशरण लिन्छन् । यस्ता शरणापन्न तपाईंका अनुगामी भक्तलाई संसारदुःख कसरी होला ? किन्तु होवैन । परन्तु जो तपाईंको शरण लिन्नन् तिनीहरूलाई त्रिणेमि अर्थात् नेमि[1] जस्तै शीत, उष्ण, वर्षा, तीन अवस्थाले युक्त भएको तपाईंको भ्रूभङ्गरूपी काल, जन्ममरणरूपी भयलाई बराबर सृष्टि गर्दछ अर्थात् ती कालका वसमा परेर जन्ममरण चक्रमा घुमी रहन्छन् ॥ १६ ॥

---

१ रथको आङ्ग्राको भुईंमा टेकिने भाग ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्ष—जीवले जबतक भगवान्को शरण लिंदैन, तबतक कालका मुखमा परेर संसारचक्रमा घटीयन्त्र जस्तै भएर अनेक दुःख, शोक, तापलाई सहेर घुमिरहन्छ ॥ १९ ॥

श्रुतिपरिचयः—'परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च' 'उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश' (कुनै मुमुक्षुले) समस्त भूतहरूलाई, समस्त लोकहरूलाई तथा समस्त दिशा-विदिशाहरूलाई जानेर वेदको वाणीलाई लिएर मनले सत्यस्वरूप परमात्माको आश्रय लियो (महाना० २-७) ॥ १९ ॥

विना भगवद्भाव संसारको दुःख हट्दैन, भगवद्भाव पनि बिना गुरुकृपा हुँदैन, यसैले 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इत्यादि श्रुतिहरू बोल्दछन्—

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं
य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः ।
व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं
वणिज इवाऽज ! सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥२०॥

अन्वयः—हे अज ! गुरोश्चरणं समवहाय ये अतिलोलं विजितहृषीकवायुभिः (अपि) अदान्तमनस्तुरगं यन्तुं यतन्ति (ते) उपायखिदः व्यसनशतान्विताः (सन्तः) इह अकृतकर्णधरा जलधौ वणिज इव सन्ति ।

अन्वयार्थबोधिनी—हे अज!=जन्मरहित! । गुरोः=देशिकस्य। चरणं=पादम् । समवहाय=अनाश्रित्य । ये=जनाः अतिलोलम्=अतिचपलम् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विजितहृषीकवायुभिरपि—विजितानि वशीकृतानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायवः=प्राणाश्च यैस्ते तैः=योगिभिरपि। **अदान्तमनस्तुरगम्**—अदान्तं वशीकर्तुमशक्यं मनएवतुरगो मनस्तुरगः तं दुर्निग्रहमनोरूपाश्वम्। **यन्तुम्**=वशीकर्तुम्। यतन्ति=प्रयतन्ते ते **उपायखिदः**=उपायेषु खिद्यन्ते क्लिश्यन्ति इति उपायखिदः। तथा **व्यसनशतान्विताः**—व्यसनानां शतानि व्यसनशतानि तैः **अन्विताः**=युक्ता बहुदुःखाकुलाः सन्तः इह=संसारसमुद्रे। **अकृतकर्णधराः**-अकृतः कर्णधरो यैस्ते=अस्वीकृतनाविकाः। **जलधौ**=समुद्रे। **वणिजइव**=आपणिकाः इव। **सन्ति**=भवन्ति ॥ २० ॥

सरलार्थः—हे अज! गुरुको चरणलाई त्यागेर जो इन्द्रिय-प्राणलाई जित्नेहरूले पनि दमन गर्न नसकेको अति चञ्चल मनरूपी घोडालाई दबाउन जो यत्न गर्दछन्, ती गुरुको चरणलाई त्यागेर मनोनिरोध उपायमा क्लेशित भएका हुनाले सय-करोडौं दुःखले आकुल भएर विना नाविक सामुद्रिक व्यापार गर्ने बनियाँ जस्तै हुन्छन् ॥२०॥

निष्कर्षः—विना गुरुउपदेश जो योगक्रिया गर्न तत्पर हुन्छ, त्यो विना मल्लाहको जहाजमा व्यापारका निम्ति सफर गर्ने बनियाँ जस्तै सय-करोडौं दुःखमा पर्दछ ॥२०॥

श्रुतिपरिचयः—'**तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्**—आत्मतत्त्व जान्नको निमित्त समित्पाणि भएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका समीपमा जाओस् (मुं० १-२-१२) **आचार्यवान् पुरुषो वेद**' गुरु गराएका पुरुषले आत्मालाई जान्दछ (छां० ६-१४-२) '**प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ!**।' हे प्रियतम! यो आत्मतत्त्व गुरुद्वारा उपदेश गरिएर मात्र राम्ररी बुद्धिमा चढ्दछ (कठ० २—६) ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्र 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्' इत्यादि श्रुतिहरू वैराग्यलाई भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारको अङ्गरूपले विधान गर्दछन्।

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथै-
स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥२१॥

अन्वयः—नृणां (त्वाम्) श्रयतः (पुंसः) सर्वरसे आत्मनि त्वयि सति स्वजन-सुत-आत्म-दार-धनधाम-धरासुरथैः किं फलम्? इति सत् अजानतां मिथुनतः रतये चरतां स्वविहते स्वनिरस्तभगे इह कः नु सुखयति।

अन्वयार्थबोधिनी—नृणां=मनुष्याणां मध्ये। त्वाम्=भवन्तम्। श्रयतः=सेवमानस्य पुंसः। सर्वरसे—सर्वे रसाः=सुखानि विद्यन्ते यत्र तादृशे=आनन्दघने। आत्मनि=स्वस्वरूपे, त्वयि=भवति। सति=विद्यमाने। स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः—स्वजना ये सुताः=पुत्राः, आत्मा=देहः, दाराः=स्त्री, धनम्=संपत्तिः, धाम=गृहम्, धरा=भूमिः, असवः=प्राणाः इन्द्रियाणि च, रथाः=स्यन्दनानि इत्येतैः किं फलं न किमपि (आत्मनो नित्यसुखप्राप्तौ सत्यां क्षणिकसुखसाधनानि स्वजनादयः न सुखायालम् इति) एवं सत्=परमार्थसत्यं, सुखरूपं त्वाम्। अजानताम्=अविदुषाम्, =मिथुनतः=स्त्रियासह मिथुनीभूय। रतये=रतिसुखाय। चरतां=वर्तमानानाम् स्वविहते—स्वयमेव विहते=स्वतएव नाशशीले (क्षणभंगुरे) स्वनिरस्तभगे—स्वतएव निरस्तः=गतः, भगः=ऐश्वर्यादिर्यस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मिन=दुर्भगे इह=संसारे कः नु=कोनाम स्वजनसुतादिः । सुखयति= आनन्दयति ? न कोऽपीत्यर्थं ।

सरलार्थ—परमानन्द स्वरूप तपाईंमा आश्रय राख्ने भक्तको आत्म-रूप तपाईं छँदाछँदै कुटुम्ब, पुत्र, शरीर, स्त्री, धन, घर, जमीन, रथ इत्यादिले के हुन्छ ? किन्तु केही पनि उपयोग छैन । यस्तो सत्य आनन्दरूप-लाई नजानेर स्त्रीपुरुष सम्बन्धी सुखमा लाग्ने मनुष्यलाई स्वतएव नश्वर, स्वतएव सार हीन भएको यस संसारमा कुन विषयले सुख देला ? ॥२१॥

निष्कर्षः—समस्त गृहप्रपञ्चलाई त्यागेर प्रत्येक अभिन्न आनन्द स्वरूप भगवान्‌लाई चिन्तन गर्ने भक्तका दृष्टिमा व्यावहारिक सुख दिने गृह-प्रपञ्च तुच्छ छ ॥२१॥

श्रुतिपरिचयः—'परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेद-मायान्नास्त्यकृतः कृतेन'—कर्मले बनेका लोकहरूलाई विचारद्वारा अनित्य जानेर ब्राह्मण वैराग्यमा प्राप्त होओस् । कर्मले मोक्ष मिल्दैन (मुं० १–२–१२) 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदिश्रिताः । अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समस्नुते'—जब विद्वान्‌का हृदयबाट वासना-रूपले घुसेका कामनाहरू सबै निक्लेर जान्छन्, त्यसैबेला मनुष्य अमर हुन्छ, यसै जन्ममा ब्रह्मलाई पाउँदछ (कठ० २-६) बृ० ४—४) 'एतस्यैवानन्द-स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' ब्रह्मलोकको आनन्दभन्दा पनि हजार गुणा बढ्ता परमानन्द स्वरूप ब्रह्मको लेशानन्दलाई अरू प्राणीले भोग्दछन् । (बृ० ४—३—३२)

॥२१॥

एवं प्रकार गुरुको उपदेशबाट तत्त्वलाई निश्चय गरेर, सारासार

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विचारेर तथा सबैदेखि विरक्त भएर, त्यही तत्त्वलाई सत्सङ्गमा युक्तिद्वारा दृढ गराउन मुनिहरू तीर्थयात्रा गर्दछन् भनेर 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादि श्रुतिहरू भन्दछन्—

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदा-
स्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे
न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥२२॥

अन्वयः—(ये) ऋषयः—विमदाः भवत्पदाम्बुजहृदः अघभिदङ्घ्रिजलाः उत भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानि (उपासते)। (यतः) ये नित्यसुखे त्वयि आत्मनि सकृद् (अपि) मनः दधति (ते) पुनः पुरुषसारहरावसथान् न उपासते ।

अन्वयार्थबोधिनी—ये ऋषयः=मन्त्रद्रष्टारः, विमदाः=निरहङ्काराः भवत्पदाम्बुजहृदश्च—भवतः पदाम्बुजम्=पादसरोजम्, हृदि=मनसि येषान्ते। स्वयमेव अघभिदङ्घ्रिःजलाः—अघानि भिनत्तीति अघभित्=पापनाशकं अङ्घ्रिजलम्=पादोदकम् येषान्ते । उत=तादृशा अपि भुवि=पृथिव्याम् । पुरुपुण्यतीर्थसदनानि—पुरूणि=बहूनि । पुण्यतीर्थानि=गङ्गायमुनादीनि सदनानि=क्षेत्राणि काशीवृन्दावनादीनि । उपासते=सेवन्ते । यतः=यस्मात् । ये=नित्यसुखे=अखण्डानन्दे । आत्मनि=स्वस्वरूपे । त्वयि=भवति । सकृत्=एकवारमपि । मनः=अन्तःकरणं । दधति= स्थापयन्ति । ते पुनः=भूयः । पुरुषसारहरावसथान्—पुरुषाणां सारं= विवेकधैर्यं-क्षमा-शान्तिप्रमुखं हरन्ति=निराकुर्वन्तीति तथा ते च ते आवसथाः=गृहाः तान् । न उपासते=न सेवन्ते ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरलार्थः— तपाईंका पाउरूपी कमललाई हृदयमा राखेका अहंकार-रहित ती ऋषिहरू आँफै पनि पादप्रक्षालन जलमा पाप नाश गर्ने शक्ति भएका छन् तापनि पृथ्वीतलमा घेरै पुण्यतीर्थ क्षेत्रादिको सेवन गर्दछन्। किनकि जो नित्यसुख आत्मरूप तपाईंमा एक पटक मात्र पनि मनलाई लगाउँदछन् ती पनि मनोहर घरद्वारलाई त्यागिदिन्छन् ॥२२॥

निष्कर्षः—बडे-बडे महर्षिहरू पनि सत्सङ्गबाट भगवत्तत्त्व पाउनको निम्ति घरद्वार छोडेर तीर्थयात्रा गर्दछन् ॥२२॥

श्रुतिपरिचयः—'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'–आत्मविषयक श्रवण, मनन, निदिध्यासन गर्नु (बृ० २–४–५)

॥२२॥

समस्त वेदको यज्ञादि क्रिया-प्रतिपादनमा तात्पर्य हुनाले क्रियापरक नभएका वाक्यहरू निरर्थक हुन्छन्, त्यस कारण त्यस्ता वैदिक वाक्यहरूलाई क्रियाप्रतिपादक विधिवाक्यका साथ एकवाक्यरूप अन्वयद्वारा सार्थक गराइन्छ; यसैले सिद्धार्थप्रतिपादक तत्त्वमस्यादि उपनिषद्वाक्यहरू पनि यागको अङ्गरूप कर्ता-(यजमान)-को स्तुतिद्वारा विधिवाक्यका साथ एक वाक्यरूप अन्वय भएर मात्र सार्थक हुन्छन् भन्ने मीमांसकहरूको कथन छ। किन्तु सबै उपनिषद्वाक्य अर्थवाद मात्र भए सबैको तात्पर्य सकाम यज्ञादिप्रवृत्तिमै हुनपर्दछ, तर उल्टो 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' यस्तो अद्वैत ज्ञान भएपछि निवृत्ति नै हुन्छ, प्रवृत्ति हुँदैन। किनकि 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' यस्तो आनन्दरूप ब्रह्मको बोध भएपछि स्वर्गादि क्षुद्रानन्दमा प्रवृत्ति हुनसक्तैन तथा 'अचक्षुरश्रोत्रम्' यस्तो इन्द्रियरहित आत्माको तत्त्व बुझेपछि पनि अन्धो र बहिरो तुल्य आँफूलाई कर्ता-भोक्ता नठह्-याएको हुनाले कर्मफल सम्पाद-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नमा प्रवृत्ति बन्नसक्तैन। अतएव यी वाक्यद्वारा यज्ञादि क्रियामा केही पनि उपकार हुननसकेकोले उपनिषद्बाट भएको आत्मविज्ञान कर्मको अङ्ग हुँदैन। तर मीमांसकहरू भने कर्मलाई नै परम पुरुषार्थ मानेर समस्त वेदलाई क्रियापरक वर्णन गर्दछन्, परन्तु कर्मको फलरूप स्वर्गादि नित्य भएमात्र कर्म परम पुरुषार्थरूप हुनसक्छ, नत्र हुने छैन। त्यस कारण जगत्-लाई सत्य साबित गर्नु मीमांसकहरूलाई अत्यावश्यक छ, किन्तु श्रुतिहरू भने यस पक्षलाई सहँदैनन्। अतः यस श्लोकमा मीमांसकको पूर्वपक्ष जगत्सत्यत्ववादलाई खण्डन गर्दै 'इष्टापूर्तं मन्यमानावरिष्ठम्' इत्यादि श्रुतिहरू प्रश्नोत्तररूपमा भगवान्को स्तुति गर्दछन्—

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं
व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्।
व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरम्परया,
भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्॥२३॥

अन्वयः—सतः उत्थितम् इदं सत् इति चेत् ननु तर्कहतम्। (यतः) क्व च व्यभिचरति, क्व च मृषा (भवति)। उभययुक् तथा न। व्यवहृतये (तु) विकल्प इषितः (स तु) अन्धपरंपरया (अपि भवति) ते भारती उरुवृत्तिभिः उक्थजडान् भ्रमयति॥२३॥

अन्वयार्थबोधिनी—सतः=सत्यरूपाद्ब्रह्मणः। उत्थितम्=उत्पन्नम्। इदम्=जगत्। सत्=परमार्थसत्यम् भवति। इतिचेत्=यद्येवं ब्रूषे। ननु=निश्चयेन इदम् अनुमानम्। तर्कहतम्—तर्केणहतं तर्कहतम्=विचारेण बाधितम्। अत्रायं प्रयोगः पूर्व-पक्षिणाम्—इदं विश्वं सत्,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सतःउत्पन्नत्वात्, यत् यस्मादुत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टम् यथा कनकादुत्पन्नं कुन्डलम् कनकात्मकम्। सिद्धान्तीनां दूषणप्रकारस्तु—भेद प्रत्यायकेन सतः उत्पन्नत्वादिति अपादानकारकनिर्देशेन हेतुना अभेदप्रत्यायनं युक्तिबाधितम्; अतः विरुद्धो हेत्वाभासः। यद्वा तर्कहतत्वमेव द्वाभ्यां पद्याभ्यामाह—क्व च व्यभिचरति, क्व च-मृषा भवति। यदात्मकं कारणं तदात्मकमेव कार्यमिति सामान्यव्याप्तौ कारणपदेन निमित्तकारणमप्युपादातुं शक्यते। गृहीते च निमित्तकारणे कुलालादुत्पन्नो घटः कुलालरूपमेव भवेत्, नैव तथा भवति। अतः हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वात् व्यभिचारः। उपादानकारणे गृहीतेऽपि गुणोपादानस्य फणिनो न गुणत्वं न च सत्यत्वं किन्तु मिथ्यात्वमेव रज्जुज्ञानेन बाधात्। अतः क्वचित् पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ च व्यभिचरति=कार्यस्य कारणात्मकत्वं नैव दृश्यते। क्व च=क्वचित् रज्जुसर्पादौ मिथ्यात्वम् दृश्यते। रज्जुसर्पादौ मिथ्यात्वे न केवलं गुणमात्रोपादानं किन्तु अविद्यायुक्तमपीतिचेत् अत्रापि समानमिति दूषयति—न तथोभययुक्। उभययुक्—उभाभ्यां सदविद्याभ्यां कारणाभ्यां युज्यते इति उभययुक् अविद्यावद्ब्रह्मणः कार्यम्। तथा न=सत्यं न। व्यवहृतये=अर्थक्रियार्थम्। विकल्पः=भ्रमः। इषितः=इष्ट एव कूटकार्षापणादौ। स तु=व्यवहारः। अन्धपरंपरया अपि=गतानुगतिकादपि भवति। हे भगवन्! ते=तव। भारती=वेदलक्षणा वाणी उरुवृत्तिभिः=बह्वीभिर्गौणीलक्षणादिवृत्तिभिः। उक्थजडान्=कर्मश्रद्धाभराक्रान्तान् मन्दमतीन्। भ्रमयति=मोहयति ॥२३॥

सरलार्थ—मीमांसकको पूर्वपक्ष—यो जगत् सत्‌बाट उत्पन्न भएका हुनाले सत्य छ, किनकि जो जसबाट उत्पन्न हुन्छ त्यो त्यही रूप हुन्छ।

सिद्धान्तीको उत्तर—सत्‌बाट उत्पन्न भएको भन्नाले नै उत्पन्न गर्ने र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्पन्न गरिनेको परस्परमा भेद देखिएको हुनाले जो जसबाट उत्पन्न हुन्छ त्यो त्यही रूप हुन्छ भन्ने कुरा तर्कका कसीमा उत्रिंदैन।

मि० पूर्व पक्ष–मेरो भन्नाको तात्पर्य कार्य र कारण दुवै अभेद रूपले प्रतीत हुन्छन् भन्ने होइन; किन्तु सुवर्णबाट उत्पन्न भएको कुण्डलको सुवर्ण रूपले कारणको साथ भेद नभए झैं कार्यकारणमा भेद भए तापनि सद्रूपमा भेद छैन भन्ने हो।

सि० उत्तर—त्यसो भए घटको दण्डप्रहारद्वारा उत्पन्न घटध्वंस (नाश) दण्डरूप अथवा भावरूप हुनपर्दछ, एवं देवदत्तबाट उत्पन्न भएको देवदत्तको पुत्र पनि देवदत्तरूप हुनपर्दछ, किन्तु ती दुवै हुँदैनन्, त्यसकारण तपाईंको अनुमान व्यभिचारी ठहर्छ।

मी० पूर्वपक्ष—होइन, 'सत्' भन्नाले यहाँ मेरो उपादान कारणमा तात्पर्य छ, निमित्त कारणमा छैन। त्यसकारण तपाईंले दिएको साध्य व्यभिचार लाग्नसक्तैन।

सि० उत्तर–त्यसो भए सुन, उपादान सत्य भए पनि कार्य सत्य हुँ दैन, जस्तै उपादानकारण बालुवा सत्य भएर पनि मृगतृष्णाको जल सत्य छैन, तथा शिपी सत्य भएर पनि चाँदी सत्य हुँ दैन त्यस्तै उपादानकरण ब्रह्म सत्य भएर पनि जगत् सत्य हुँ दैन।

मी० पूर्वपक्ष–तपाईंले दिएका उदाहरणहरूमा केवल बालुवा आदि मात्र उपादान छैनन्, किन्तु अविद्या (अज्ञान) समेत छ, त्यस कारण तिनीहरूका कार्यहरू मृगतृष्णाको जल आदि असत्य छन्, यहाँ के छ ?

सि० उत्तर—यहाँ पनि केवल सत्, जगत्को उपादान छैन, किन्तु अविद्या या माया समेत जगत्को उपादान छ, त्यसकारण दृष्टान्त विषम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छैन । अतः यस्ता प्रकारको उभय कारण भएको वस्तु सत्य हुँदैन । त्यस कारण तिम्रो अनुमानमा अर्को पनि 'स्वरूप-असिद्धि' नाम गरेको दोष छ ।

मीमांसक यस हेतु-(प्रमाण)-बाट हार खाएर अर्को प्रमाणको आश्रय लिएर पूर्व पक्ष गर्दछ—

मी० पूर्वपक्ष—यस हेतुबाट जगत् सत्य नभए तापनि 'अर्थक्रिया कारित्वात्' अर्थात् प्रयोजन निर्वाहक हुनाले यस हेतुबाट जगत् सत्य सिद्ध हुन्छ; किनकि जो प्रयोजन निर्वाहक (काम दिने) हुँदैन त्यो सत्य हुँदैन, जस्तै शिपीमा भ्रमले देखिएको चाँदी प्रयोजन निर्वाहक पनि छैन, त्यस कारण सत्य पनि छैन ।

सि० उत्तर—अर्थक्रियाकारी हेतुले पनि जगत् सत्य सिद्ध हुन असंभव छ; किनकि प्रयोजन निर्वाहता एक रुपियाँमा सय (१००) पैसाको आरोप गरेर पनि सिद्ध हुन्छ; किन्तु वस्तुतः सय (१००) पैसा त्यसमा छैनन् , सय (१००)पैसा देख्नु भ्रम हो, त्यस्तै असत्य जगत्मा भ्रमद्वारा अर्थक्रियाको आरोप भएर व्यवहार चलेको छ, वस्तुतः जगत् सत्य छैन, जगत्लाई सत्य देख्नु भ्रम हो ।

मी० पूर्वपक्ष—त्यसो भए अत्यन्त असत्य जगत् भ्रमरूप हुनसक्तैन, किनकि अन्यत्र सत्य सर्पको ज्ञानजन्य संस्कार भएका पुरुषलाई मात्र डोरीमा सर्पको भ्रम हुन्छ, अरूलाई हुँदैन, अतः ब्रह्ममा भ्रमले देखिएको जगत् हो भन्दछौ भने ब्रह्मदेखि अन्यत्र जगत् सत्य हुनपर्दछ, जस्तै डोरीदेखि अन्यत्र सर्प सत्य छ ।

सि० उत्तर—यो सब तिमीहरूको 'अन्धपरंपरा न्याय' मात्र हो, किन-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भने यो संसार अनादि भ्रम प्रवाहरूप हुनाले पूर्व-पूर्व भ्रमज्ञानजन्य संस्कार उत्तर-उत्तर भ्रममा कारण हुन्छ, अतः भ्रम हुनलाई प्रतीति मात्रको आवश्यकता छ, वस्तु सत्य होस् या असत्य, त्यसको आवश्यकता छैन; त्यसकारण जगत् सत्य सिद्ध गर्न प्रयोग गरेको तिम्रो 'अर्थ' क्रियाकारी हेतु अनुकूल तर्कशून्य छ।

मी० पूर्वपक्ष—त्यसो भए 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति, 'अपाम सोम अमृता अभूमः, इत्यादि श्रुतिले जगदन्तपाती भोग्य र भोक्तालाई नित्य प्रतिपादन किन गरेको ?

सि० उत्तर—सावधान भएर सुन, श्रुतिहरू भन्दछन् हे भगवन ! तपाईंको गौणी, लक्षणा आदि अनेकौं वृत्तिले युक्त वेदरूपी वाणी कर्मश्रद्धारूपी भारले दबिएका मन्दमतिहरूलाई भ्रान्त गराउँदछ अर्थात् जस्तैः—'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखित्, यस अर्थवाद वाक्यले जहत्-लक्षणाद्वारा आफ्नो वपाको उत्खादनरूप अर्थलाई त्यागेर पशुयाग प्राशस्त्य मात्र बुझाउँदछ त्यस्तै माथि लेखिएका श्रुतिले पनि अक्षय फलरूप स्वार्थलाई त्यागेर चातुर्मास्य यागप्राशस्त्य मात्र बुझाउँदछ; किनकि 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिना स्युः' यस न्यायले समस्त अर्थवाद वाक्यहरू 'पशुना यजेत' इत्यादि विधिमा प्रवृत्त गराएर त्यसैका साथ एक वाक्य हुन्छन्। किन्तु यस्तो नमानेर विधि अनपेक्षित स्वर्गादिलाई नित्य बुझाउने मानेमा वाक्यभेद हुन्छ, यस्तो मीमांसकलाई अत्यन्त अनिष्ट छ। अरू पनि 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादि अनुमान गर्भित श्रुतिहरूका साथ उक्त श्रुतिको विरोध हुनाले पनि कर्मफलरूप भोक्ता-भोग्यात्मक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वर्गादि जगत् सत्य छैन । एवंप्रकार आकाशादि सृष्टिप्रतिपादक श्रुतिहरूको पनि अद्वैतमा तात्पर्य हुनाले जगत् सत्य छैन । जस्तै—'नेह नानास्ति किंचन, यस श्रुतिले ब्रह्ममा जगत्को अत्यन्त निषेध गर्दा ब्रह्मदेखि अन्यत्र त जगत् सत्य रहेछ कि भन्ने शङ्का हुनसक्दछ, त्यसकारण 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः, इत्यादि सृष्टिप्रतिपादक श्रुतिले ब्रह्मलाई जगत्को उपादान वर्णन गरेपछि उपादानकारणदेखि अन्यत्र कार्यसत्ता स्वतः नै असिद्ध हुन्छ । उपादान कारणमा पनि माथि लेखिएका श्रुतिद्वारा निषेध भएपछि निःशङ्क अद्वैत सिद्ध हुन्छ ॥२३॥

निष्कषः—यद्यपि समस्त प्रपञ्चको उपादानकारण भगवानै हुनुहुन्छ, तथापि विवर्तोपादान कारण हुनाले यो कार्यरूप प्रपञ्च मृगतृष्णाको जल जस्तै असत्य छ ॥२३॥

श्रुतिपरिचयः—इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभुत्वेमं लोक हीनतरञ्चाविशन्ति–श्रौत यज्ञयागादि र स्मार्त वापी, कूप, तडागादि इष्टापूर्त कहिन्छन्, यिनैलाई मात्र सर्वोपरि श्रेष्ठ मान्ने मूढहरू यसदेखि भिन्न अरू श्रेयसाधन जान्दैनन् । यसको फलस्वरूप स्वर्गमा धेरैकालसम्म पुण्यफल भोगिसकेपछि मनुष्य अथवा यसभन्दा पनि हीन तिर्यक् योनिमा जान्छन् । (मुं० १–२–१०) अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः । औंशीको रात जस्तै अविद्यारूपी अन्धकारभित्र परेका, आँफूले आफैंलाइ खुब धीर र पण्डित ठहऱ्याएका मूढहरू बाङ्गा टेढा मार्गमा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लागेका हुनाले अन्धाले डोऱ्याएका अन्धा झैं घोर अनर्थमा पर्दछन्। (कठ० २—५)

॥२३॥

एवं प्रकार प्रपञ्चलाई सत्य सिद्धगर्ने कुनै साधन पनि छैन भन्ने वर्णन गरेर अब "नासदासीन्नोसदासीत्" इत्यादि श्रुतिहरू जगत् असत्य छ भनेर भन्दछन्—

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ २४ ॥

अन्वयः—यत् इदम् अग्रे न आस। (तथा) निधनात् अनु न भविष्यत्। अतः अन्तरा (अपि) एकरसे त्वयि मृषा (एव) विभाति (इति) मितम्। अतः (श्रुत्या) द्रविणजातिविकल्पपथैः उपमीयते। (तस्मात्) वितथमनोविलासम् (इदम्) ऋतम् इति (ये) अवयन्ति (ते) अबुधाः।

अन्वयार्थबोधिनी—यत्=यस्मात्। इदं=विश्वम्। अग्रे=सृष्टेः पूर्वम्। न आस=न बभूव। तथैव निधनात्=प्रलयात्। अनु=पश्चात्। न भविष्यत्=न भविष्यति। अतः=अस्माद्धेतोः। अन्तरा=मध्येऽपि। एकरसे=केवले। त्वयि=भवति। मृषा=मिथ्यैव। विभाति=प्रतीयते। इति मितम्=निश्चितम्। अतः=अस्मात्। द्रविणजातिविकल्पपथैः—द्रविणजातीनां=मृल्लोहकार्ष्णायसां। विकल्पाः=भेदाः (घटकुण्डलादयः)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेषां पन्थानः=मार्गाः (प्रकाराः) तैः उपमीयते=सदृशतया निरूप्यते। तस्मात् वितथमनोविलासम्—मनसः विलासः मनोविलासः वितथश्चासौ मनोविलासः वितथमनोविलासः तम्=मिथ्यामनःकल्पितम्। इदं=विश्वम्। ऋतं=सत्यमिति। ये। अवयन्ति=जानन्ति। ते। अबुधाः=अज्ञाः। अत्रायं-प्रयोगः—विवादाध्यासितं इदं (विश्वं) न सत्, आद्यन्तयोरविद्यमानत्वात्, शुक्तिरजतादिवत्॥ २४॥

सरलार्थ—सृष्टिभन्दा प्रथम स्वगत, सजातीय तथा विजातीय भेदशून्य, सन्मात्र थियो, त्यसबेला यो जगत् थिएन। प्रलयपछि पनि रहनेछैन। अतः 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा,' यस नियमानुसार मध्य कालमा पनि जगत्को सत्ता छैन, किन्तु भ्रमले एकरस अद्वैत तपाईंमा झुट्टा भएर पनि सत्य जस्तै देखिएको छ, यस्तो निश्चय छ। अतः मृत्तिका, सुवर्ण आदिको भेद घट-कुण्डलादि जस्तै भनेर यसलाई उपमा दिइन्छ अर्थात् जस्तै घट-कुण्डलादि कार्य वाचारम्भण मात्र (नाममात्रका) हुन्, मृत्तिका र सुवर्ण सत्य छन्, त्यस्तै आकाशादि भन्नु पनि नामै मात्र हो; वस्तु सत्य छैन, सत्य वस्तु केवल ब्रह्म छ। यस्तो युक्तिगर्भित शास्त्रको सिद्धान्तलाई नबुझेर जो केवल झुट्टा मनको कल्पनामय संसारलाई सत्य भन्दछन्, ती अज्ञानी हुन्॥ २४॥

निष्कर्ष—सृष्टिभन्दा प्रथम र प्रलयभन्दा पछि जगत् नभएको हुनाले माझमा देखिएको पनि जगत् शिपीमा देखिएको चाँदी जस्तै झुट्टा छ॥ २४॥

श्रुतिपरिचय—'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्'—त्यसबेला सत् पनि थिएन, असत् पनि थिएन (नासदीय सूक्त, ऋ० वे०)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्, हे सौम्य ! यो नामरूप सृष्टिभन्दा पहिले सत् मात्र थियो, (छां० ४—२—१) निश्चयले यो सृष्टिभन्दा पहिले एउटै आत्मा मात्र थियो (ऐ—१—१) ।

"यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति; वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, यथा एकेन नख निकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसम् । हे सौम्य ! जसरी कारणरूप माटाको डल्लालाई जानेपछि त्यसका कार्य घट-सरावादि सबै माटाकै रहेछन् भनेर जानिन्छन्, वाणीद्वारा उच्चारण हुने घटादि विकार केवल नाममात्रका सत्य हुन्, असली सत्य माटो मात्रै हो । एवं प्रकार सुवर्णको ज्ञान भएपछि सुवर्णबाट बनेका गहनाहरू सबैको ज्ञान हुन्छ, विकार गहनाहरू नाममात्रका हुन्, सत्य छैनन्; सुवर्ण सत्य छ । एवं रीतले फलामको ज्ञान भएपछि त्यसबाट बनेका हतियारहरू सबै जानिन्छन्, हतियार आदि विकारहरू केवल नाम मात्रका सत्य हुन्, असली सत्य फलाम नै हो । यही दृष्टान्तले सृष्टिको मूल तत्त्व सत्यरूप आत्मालाई जानेपछि विश्वका समस्त नाम-रूप विकारहरू जानिन्छन्, नामरूप विकार असत्य छन्, आत्मा सत्य छ (छां० ६—४—५—६) ॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

यदि प्रपञ्च छँदैछैन भने जीव र ईश्वरको भेद कसरी भयो, तथाकर्म-काण्ड कसका निम्ति हो ? भन्ने शङ्का हुँदा 'द्वासुपर्णा' इत्यादि अध्यारोप श्रुतिहरू जीव र ईश्वरको व्यावहारिक भेद देखाउँदछन् ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्
भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ २५ ॥

अन्वयः—स तु यत् अजया अजाम् अनुशयीत (तदा) गुणान् च जुषन् तदनु सरूपतां (च जुषन्) अपेतभगः (सन्) मृत्युम् भजति । त्वम् उत आत्तभगः अपरिमेयभगः (च, असि, अतः) ताम् अहिः त्वचम् इव जहासि (तथा) अष्टगुणिते महसि महीयसे ॥२५॥

अन्वयार्थबोधिनी—स तु=जीवस्तु । यत्=यदा । अजया=मायया अजाम् अविद्याम् । अनुशयीत=आलिङ्गेत् (अजाधिलिप्तो भवेत्) । तदा गुणान्=देहेन्द्रियादिकान् । जुषन्=सेवमानः । तदनु=तदनन्तरम् । सरूपताम्=समानरूपतां तद्धर्मयोगं च जुषन् । अपेतभगः—अपेतो भगो ऐश्वर्यादिकं यस्य सः=पिहितानन्दादिगुणः सन् । मृत्युं=संसारम् । भजति=प्राप्नोति । त्वम् उत=त्वम् तु । आत्तभगः-आत्तो भगो येन सः=नित्यप्राप्तैश्वर्यः तथा अपरिमेयभगश्च=अपरिमेयो भगो यस्य सः= अनन्तैश्वर्ययुक्तश्च असि । (अतः) ताम्=अजाम् । अहिः=भुजङ्गः । त्वचमिव=कञ्चुकमिव । जहासि=त्यजसि । अष्टगुणिते=अणिमाद्यष्ट-विभूतिमति । महसि=परमैश्वर्ये । महीयसे=विराजसे ।

सरलार्थ—त्यो जीव हुनाले मायाद्वारा मोहित भएर अविद्यालाई आलिङ्गन गर्दछ । अनि त्यसैका गुणहरू इन्द्रिय आदिमा आत्मबुद्धि गरेर शरीरका धर्म मनुष्यत्व, ब्राह्मणत्व आदि र इन्द्रियका धर्म अन्धत्व, पंगुत्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदि समेत आत्मामा आरोप गर्दछ । एवं अविद्याका आवरणले आत्माको आनन्द छोपिएको हुनाले बार-बार जन्म-मरण संसारमा प्राप्त हुन्छ । किन्तु तपाईं ता नित्यप्राप्त एवं अपरिमित ऐश्वर्यवान् हुनाले सर्पले काँचुली मिल्काए झैं मायालाई त्याग्नुहुन्छ औ अणिमादि अष्टविभूतिवाला परम ऐश्वर्यमा विराजमान हुनुहुन्छ ।

निष्कर्ष—मायाले मोहित भएर अविद्याका वशमा परेको औ त्यसैका कार्य देह-इन्द्रियमा तादात्म्याभिमान हुनाले 'मनुष्य हुँ, ब्राह्मण हुँ' भन्ने तथा इन्द्रिय विकल हुँदा आफै विकल भएको ठह्‌र्‍याएर कानो छु, लँगडो छु भन्नेवाला 'जीव' हो, यी सबदेखि असङ्ग अपरिमित ऐश्वर्यवाला ईश्वर हुन् ॥ २६ ॥

श्रुतिपरिचय—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"—राम्रो गति भएका, बिम्ब-प्रतिबिम्ब भावले रहेका परस्परमा साथी जस्तै दुईटा जीव र ईश्वररूपी पक्षीहरू शरीररूपी वृक्षमा आश्रय गरेर बसेका छन् । ती दुई मध्ये जीवरूपी पक्षी पिप्पल अर्थात् स्वादिष्ट कर्मफललाई खान्छ अर्थात् भोग्दछ अर्कोचाहिं (ईश्वर) केवल प्रकाश गरिरहन्छ ।

(मुं०–३–१–१)

॥२५॥

जो योगी बाह्य सङ्गलाई त्यागेर योग-साधनमा तत्पर भएका छन् ता-पनि कामवासनालाई त्यागेका छैनन् भने भगवत्तत्त्व पाउनसक्दैनन् किन्तु दुर्योनिपरम्परा मात्र पाउँदछन् भनेर 'कामान्यः कामयते मन्यमानः' इत्यादि श्रुतिहरू भन्दछन्—

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन् !
अनपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥२६॥

अन्वयः—हे भगवन् ! यतयः यदि हृदि (स्थिताः) कामजटाः न समुद्धरन्ति (तदा तेषां) असतां हृदिगतः (अपि त्वं) अस्मृत-कण्ठमणिः इव दुरधिगमः (असि)। असुतृपयोगिनाम् अनपगतान्तकात् अनधिरूढपदात् भवतः (च) (इति) उभयतः अपि असुखम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थबोधिनी—हे भगवन् ! यतयः=योगिनः । यदि=चेत् । हृदि=मनसि वर्तमानाः । कामजटाः—कामानां जटाः कामजटाः=विषय-वासनाः। न समुद्धरन्ति=नोत्पाटयन्ति । तदा तेषाम्=असताम्=कामवासना-भिर्दुष्टान्तःकरणानाम् । हृदिगतोऽपि=बुद्धौ साक्षीरूपेण स्थितोऽपि । त्वम्=भवान् । अस्मृतकण्ठमणिः इव—अस्मृतः=विस्मृतः कण्ठस्य=ग्रीवायाः मणिः तद्वत्=विस्मृतकण्ठाभरणमिव । दुरधिगमः—दुःखेन अधिगम्यते इति दुर-धिगमः=दुष्प्राप्यः । असुतृपयोगिनाम्=इन्द्रियतर्पणपराणां यो-गच्छद्मनाम् । अनपगतान्तकात्—अनपगतः अन्तकः=मृत्युर्यस्मात् तस्मात्=अनिवृत्तान्मृत्योः । अनधिरूढपदात्—अनधिरूढं पदं यस्य तस्मात्=अप्राप्तस्वरूपात् । भवतः च=त्वत्तःअपि इति । उभयतः अपि=द्वाभ्यामपि । असुखं=दुःखमेव भवति ।

सरलार्थ—हे भगवन् ! योगीहरू आफ्ना हृदयमा रहेका कामजटा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कामका मूल अर्थात् विषयवासना यदि निर्मूल पार्दैनन् भने त्यस्ता कुयोगीका हृदयमा यद्यपि तपाईं विद्यमान हुनुहुन्छ, तथापि विस्मृत कण्ठा-भरण-जस्तै भएर दुष्प्राप्य हुनुहुन्छ । इन्द्रिय-तृप्तिमा तत्पर योगीहरूलाई यत्तिमात्र होइन; किन्तु यस लोकका दृष्ट दुःख र भगवत्पदमा आरूढ नभ-एका हुनाले पारलौकिक दुःखपरम्परा समेत हुन्छन् । एवं प्रकार दुवै लोकमा सुख छैन ।। २६ ।।

निष्कर्ष—जो योगी कामवासनालाई जित्नसक्तैनन् ती आफ्नै गलाको हार बिर्सेर यत्र तत्र खोज्ने व्यक्ति झैं आफ्नै हृदयवासी भगवान्-लाई पनि पाउनसक्तैनन् ।। २६ ।।

श्रुतिपरिचय–'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र'—जो विषयलाई हित ठानेर त्यसैको प्रार्थना गर्दछ त्यो त्यस कामद्वारा प्रेरित भएर त्यस २ विषय-सुलभ योनिमा पैदा हुन्छ । (मुं० ३–२–२)

॥२६॥

अन्य शास्त्रमा योगभ्रष्टको पनि शुभगति लेखिएको छ, तर यहाँ भने दुवै लोकबाट वञ्चित हुन्छ भनेर लेखियो । अतः पूर्व श्लोकमा 'यति' शब्दले कस्तो योगीलाई लिएको हो ? त्यो सिद्धान्त व्याख्यान-प्रसङ्गबाट निर्णय गराउन 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इत्यादि श्रुतिहरू बोल्दछन्—

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-
र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।
अनुयुगमन्वहं सगुण ! गीतपरम्परया
श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥२७॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयः—हे सगुण ! त्वदवगमी भवदुत्थशुभाशुभयोः गुण-विगुणान्वयान् तर्हि देहभृतां गिरः च नवेत्ति । यतः अनुयुगं गीतपरंपरया मनुजैः अन्वहं श्रवणभृतः त्वं (तेषां) अपवर्गगतिः (भवसि) ।

अन्वयार्थबोधिनी—हे सगुण !=हे षड्गुणैश्वर्ययुक्त ! । यद्वा गुणेन जगज्जन्मादिना, सत्यज्ञानादिना, भक्तवत्सलत्वादिना वा सह वर्तते इति सगुणः तत्सम्बुद्धौ हे सगुण । **त्वदवगमी**—त्वाम् अवगच्छति=जानातीति **त्वदवगमी**=त्वज्ज्ञानवान् । **भवदुत्थशुभाशुभयोः**–**भवतः**=कर्मफलदातुः (इश्वरात्) उत्थयोः=आविर्भूतयोः **शुभाशुभयोः**=पुण्यपापयोः । **गुणविगुणान्वयान्**—गुणांश्च विगुणांश्च तेषां अन्वयाः तान्=सुखदुःखसम्बन्धान् । **तर्हि**=तदानीं **देहभृतां**—देहं बिभ्रतीति देहभृतः तेषां **देहभृताम्**=देहाभिमानिनाम् । **गिरश्च**=निन्दास्तुतिवाक्यानि च यद्वा प्रवृतिनिवृत्ति-करीविधिनिषेधलक्षणा वाचश्च । **न वेत्ति**=नानुसंधत्ते । **यतः**=यस्मात् । **अनुयुगं**=युगंयुगं प्रतीति अनुयुगं=प्रतियुगं । **गीतपरम्परया**—गीतानां परंपरा गीतपरंपरा तया=उपदेशसंतत्या ।**मनुजैः**=मनुष्यैः । **अन्वहम्**—अहनि-अहनि इति अन्वहम्=प्रतिदिनं । **श्रवणभृतः**—श्रवणेन भृतः=श्रुत्या चेतसि धृतः । त्वं=भवान् । **अपवर्गगतिः**=मोक्षरूपा गतिः । भवसि । ॥२७॥

सरलार्थ—हे षड्गुण-ऐश्वर्ययुक्त भगवन् ! तपाईंको तत्त्व जान्ने ज्ञानीहरू कर्मफलदाता तपाईंको अध्यक्षताले आविर्भूत भएका संचित पापपुण्य-का फलरूप सुखदुःख सम्बन्धहरूलाई वास्ता गर्दैनन् तथा देहाभि-मानीहरूलाई प्रवृत्ति-निवृत्ति गराउने वेदका विधि-निषेध वाक्यहरूलाई पनि वास्ता गर्दैनन्; किनकि युगै पिच्छेको जो उपदेश परम्परा हो त्यसद्वारा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनुष्यहरूले प्रतिदिन सुनेर हृदयमा धारण गरिएको तपाईं तिनीहरूका प्रति मोक्षरूप गति हुनुहुन्छ ॥२७॥

निष्कर्ष—जो तत्त्वज्ञानी हुन् तिनलाई कर्मको विधि-निषेध छैन औ जो निरन्तर भगवत्कथा श्रवणादि निष्ठाद्वारा भगवत्तत्त्वका समीप रहन्छन् तिनीलाई पनि कर्मको विधि-निषेध बाधक छैन। जो यी योगारूढ र आरुरुक्षुदेखि भिन्न केवल योगको आडम्बरमात्र देखाउने हुन् ती पूर्व श्लोकमा वर्णन भएका इन्द्रियाराम योगीहरू हुन् ॥२७॥

श्रुतिपरिचय—'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नोक नीयान्'—ब्रह्मज्ञानीको यो महत्त्व नित्य अर्थात् एकरूप छ, न पुण्यकर्मले बढ्दछ, न पापकर्मले घट्दछ ॥२७॥ (बृ०–४–४–२३)

भगवत्तत्त्वज्ञाता सुख-दुःख, विधि-निषेधदेखि रहित हुन्छ भनेर पूर्व श्लोकमा वर्णन भयो। परन्तु दुरधिगम तत्त्व हुनाले कसरी जान्न सकिन्छ भन्दा अपरिमित महिमा हुनाले दुरधिगम अवश्य छ तापनि अतद्व्यावृत्तिरूप श्रुतिहरूको तात्पर्य बुझेर कुनै प्रकारले मानस बोध हुन्छ भनेर 'अस्थूलमनणुमह्रस्वम्' इत्यादि श्रुतिहरू भन्दछन्—

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्तता
त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय-
स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥२८॥

अन्वयः—द्युपतयः एव ते अन्तं न ययुः। अनन्ततया त्वमपि (अन्तं न यासि) ननु यदन्तरा सावरणाः अण्डनिचयाः वयसा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सह (एव) खे रजांसि इव वान्ति । यत् भवन्निधनाः श्रुतयः (अपि) अतन्निरसनेन त्वयि हि फलन्ति ।

अन्वयार्थबोधिनी—द्युपतयः एव—द्यूनां पतयः=स्वर्गादिलोकपतयः ब्रह्मेन्द्रादयोऽपि । ते=तव । अन्तं=पारम् । न ययुः=न प्रापुः । अनन्ततया—नविद्यते अन्तो यस्य स अनन्तः तस्यभावः तत्ता तया=अन्ताभावेन हेतुना त्वमपि=भवानपि । अन्तम् न यासि । ननु=अहो ! यदन्तरा=तव मध्ये । सावरणाः—आवरणेन सहिताः सावरणाः=उत्तरोत्तरदशगुणपृथिव्यादिसप्तावरणयुक्ताः। अण्डनिचयाः—अण्डानां निचयाः अण्डनिचयाः=ब्रह्माण्डसमूहाः। वयसा=कालचक्रेण । सहैव=एकदैव । खे=आकाशे रजांसि इव=परमाणवः इव । वान्ति=परिभ्रमन्ति। यत्=यस्मात् । भवन्निधनाः=भवति निधनं समाप्ति र्यासान्ताः भवन्निधनाः । श्रुतयः=वेदाः अतन्निरसनेन—न तत् अतत्=मिथ्याभूतं जगत् तस्य निरसनेन=खण्डनेन अतद्व्यावृत्या । त्वयि हि=ब्रह्मण्येव । फलन्ति=तात्पर्यवृत्या पर्यवस्यन्ति ॥२८॥

सरलार्थः—हे भगवन् ! अनन्त हुनाले इन्द्रादि देवताहरूले पनि तपाईंको अन्त पाउन सकेनन् , आश्चर्य छ ! जसका बीच उत्तर २ दश २ गुणले अधिक भएका आवरणयुक्त ब्रह्माण्ड समुहहरू कालचक्रद्वारा आकाशमा धूलो उडेझैं गरी एकसाथै घुमिरहन्छन् । (सगुणरुपको वर्णन गर्ने हो भने अनन्त गुण हुनाले वर्णनै हुन असंभव छ, निर्गुणरूप कुनै प्रमाणको पनि गोचर छैन भन्ने शङ्कामा निषेध श्रुतिहरू भन्दछन्) जसका निषेधको अवधि तपाईं हुनुहुन्छ यस्ता 'अस्थूलमनणु', इत्यादि श्रुतिहरू वस्तुतत्त्वदेखिबाहेक सबलाई निषेध गरेर तात्पर्य-सम्बन्धबाट तपाईंलाई नै बताउँदछन् ॥२८॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कर्ष—असीममहिम-अवाङ्मनसगोचर-भगवान्‌को तत्त्व इन्द्रादि देवताहरू पनि जान्दैनन् श्रुतिहरू पनि साक्षात् विधि-मुखले बताउनसक्तैनन्, अपितु निषेधमुखले निषेधावधि रूपमा जनाउँदछन् ॥ २८ ॥

श्रुतिपरिचय—अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्, "यो आत्मा स्थूल, ह्रस्व, दीर्घ, सूक्ष्म, आदिदेखि रहित छ।" (बृ० ३—८—८ यो. शि. ३-१६) 'अथात आदेशो नेति नेति' मन वाणीले भेट्न सकिने साकार या निराकार कुनै पनि सत्य तत्त्व होइन, यही ब्रह्मको निर्देश हो (बृ० ३—३—६)।

'यदूर्ध्वं गार्गि ! दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते' हे गार्गि ! जो ब्रह्मज्ञानीहरू ब्रह्माण्डभन्दा माथि, पृथिवीभन्दा तल औ यी दुई द्युलोक र पृथिवीको बीचमा भूत, वर्तमान, भविष्य जो जति छ त्यो सबै जुन आकाशमा ओतप्रोत छ भन्दछन्। (बृ० ३—८—७)

तत्त्वमसि—त्यो तिमी हौ (छां०-६)

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥

धर्म र अधर्मदेखि भिन्न, कार्य र कारणदेखि पनि भिन्न तथा भूत, भविष्यत्, वर्तमानदेखि पनि भिन्न जो वस्तु हो त्यसलाई तपाईं जान्नुहुन्छ, मलाई आज्ञा होस् (कठ० १—२—१४) ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।
सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥४२॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्री नारायण भगवान् भन्नुहुन्छ—यसरी ब्रह्माजीका पुत्र सनकादि सिद्धहरूले जीव र ईश्वरको एकत्व बुझाउने उपदेश सुनेर आत्मालाई चिने अनि सबै मिलेर सनन्दको पूजा गरे ॥ ४२ ॥

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ।
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥४३॥

एवंप्रकार सृष्टिका आदिमा उत्पन्न आकाशगामी सनकादि महात्माहरूले समस्त वेद-पुराण-उपनिषद्को सार निकालेका थिए ॥ ४३ ॥

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद ! श्रद्धयात्मानुशासनम् ।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥४४॥

हे नारद ! तिमी पनि सनकादि जस्तै ब्रह्माका पुत्र हुनाले उस ज्ञानको अंशीयार छौ, त्यस कारण श्रद्धापूर्वक यो आत्मतत्त्वको उपदेशलाई धारण गरेर स्वछन्द पृथ्वीमा विचरण गर । यो विद्या विषयवासनालाई भस्म गर्नेवाला छ ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं स ऋषिणाऽऽदिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् ।
पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥४५॥

श्री शुकदेवजी भन्नु हुन्छ—हे परीक्षित ! सुनेको कुरा सबै धारण गर्न सक्ने, आत्मनिष्ठ, वीरव्रतधारी नारदमुनि नारायणऋषिले जे कुरा भन्नुभयो त्यसलाई श्रद्धापूर्वक ग्रहण गरेर फेरि भन्नलागे ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नारद उवाच

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये ।
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥४६॥

नारदजी भन्नुहुन्छ—जो सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई मोक्ष दिनको निम्ति मनोहर कलावतारहरूलाई धारण गर्नुहुन्छ उनी विमल कीर्ति भएका भगवान् कृष्णलाई नमस्कार छ ॥ ४६ ॥

इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात् पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥४७॥

एवंप्रकार आदि-ऋषि-श्रीनारायण भगवान्लाई तथा उहाँका शिष्यहरू-लाई नमस्कार गरेर नारदजी स्वयं मेरा बाबु व्यासजीको आश्रममा आउनुभयो ॥ ४७ ॥

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद् वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥४८॥

भगवान् वेदव्यासजीले उहाँको यथोचित सत्कार गर्नुभयो । आसन-मा बसेपछि नारदजीले नारायणऋषिका मुखबाट जो सुन्नुभएको थियो त्यो सबै वर्णन गर्नुभयो ॥ ४८ ॥

इत्येतद् वर्णितं राजन् ! यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥४९॥

हे राजन् ! अनिर्देश्य (उङ्गल्याएर देखाउन नसकिने) अर्थात् अवाङ्-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मनस-गोचर-निर्गुण ब्रह्ममा पनि मनको प्रवेश कसरी हुन्छ र श्रुतिहरू कसरी उसको वर्णन गर्दछन् यो कुरा मैले तिमीलाइ भनें, जो कुरा तिमीले सोधेका थियौ ॥ ४६ ॥

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो,
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ॥
यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा,
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे नारद-नारायणसंवादे वेदस्तुतिर्नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥

जसका संकल्प मात्रले विश्वको सृष्टि-स्थिति-प्रलय हुन्छ, जो क्षेत्र र क्षेत्रज्ञको अधीश्वर हो, जो आँफूले सृष्टि गरेका जगत्मा आफै अन्तर्यामी-रूपले पसेर ब्रह्माद्वारा समस्त प्राणीको उत्पत्ति र विश्वको अनुशासन गर्दछ औ जसलाई पाएपछि जीवले सुषुप्तिअवस्थामा आफ्नू शरीर-लाई बिर्सेझैं अविद्यालाई छोड्दिन्छ, यस्ता मायारहित शुद्ध सच्चिदानन्द-स्वरूप, भक्तको भयलाई हरण गर्ने श्री कृष्णको ध्यान गरोस् ॥ ५० ॥

ॐ तत्सत्

श्री कृष्णार्पणमस्तु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीकाशीविश्वनाथो विजयतेतराम् ।

सुविदितमेव विद्यावतां भागवते परीक्षा भागवतेऽपि वेदार्थप्रतिपादनपरा वेदस्तुतिः करामलकवन्निखिलमर्थजातं वेदरहस्यं दुरधिगमसपि प्रत्यक्षीकरोति विदुषामिति। सर्वविधाऽऽभ्युदयिकसाधनहीनानां मन्दतामुपेयुषां बुद्धिवैभवहीनानां तत्त्वबुभुत्सूनां जनानामुपकाराय सतां प्रमोदाय च तत्र भवता श्रीईश्वरानन्दस्वामिना प्राञ्जलया मञ्जुलया सरलभाषया टीका प्रणीता, यत्र हृदयग्राहिणी मनोहरा शास्त्रयुक्तिसमन्विता विचारसरणी सम्यङ्निरूपिता। यथास्थानमद्वैतं-भक्ति-कर्म-अवतारवादादयः स्फुटतया प्रदर्शिताः सन्तीति भागवतं प्रविविक्षूणामेवंविधो महानुपकारः कृतः। तत्रापि स्वर्णे सौरभमिव नेपालवासिसज्जनानां तन्मातृभाषायामपि सरलानुवादो विहितः। विद्यारसिकैः संग्रहणीयोऽयं ग्रन्थः।

शङ्करजयन्ती वै० शु०५ वै० २०१५ काशी	निवेदकः—श्री १०८ स्वामी वासुदेवानंद शास्त्री न्याय वेंदान्तादि पंचतीर्थ (वाराणसी)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

श्रीमन्नारायणज्ञानशक्त्यवतारभूतमहामुनिव्यासप्रणीतम् श्रीमद्भागवतं पुराणेषु श्रेष्ठतममित्यत्र नास्ति विचिकित्सा कस्यचन सुरभारतीसमुपासकस्य। यद्यप्यत्र "आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते" तथापि वेदस्तुतिप्रकरणं सर्वाणिप्रकरणाण्यतिशेते। अतएव संस्कृतविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षायामनिवार्यविषये विकल्परूपेणनिर्धारितमस्ति। प्रतिपाद्यञ्चात्र समस्तोपाध्यनवच्छिन्नमनिर्देश्यं निर्गुणमेव ब्रह्मेति न तिरोहितं भागवतामृतरससेविनाम्, तदिदं प्रकरणं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं परमदुर्विज्ञेयार्थमित्यवधार्य श्रीमत्परमहंसकुलकुमुदसुधाकरा विद्वद्वरेण्याः श्रीईश्वरानन्दस्वामिभागा अत्रस्थान् गूढाभिप्रायानपि सरसया सरलया लोकभाषया व्याख्याञ्चक्रुः। आशासे यन्नेपालदेशीया श्रेयोऽर्थिनो जना अनया टीकया सुमधुरभागवतामृतरसं पिबन्तः स्वोद्देश्यं प्राप्स्यन्तीति।

आ० शु०–५–२०१५–वि०

श्री ब्रह्मचारिशङ्करानन्दः
न्यायवेदान्तसांख्ययोगाचार्य्यः।
प्रधानाचार्यः (प्रिन्सिपल)
वाराणसेय संन्यासी संस्कृत महाविद्यालयस्य।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतज्ञता

परमात्माको महिमा अपार छ। उसको अद्भुत शक्ति बुझेपछि चूप लागेरको वस्न सक्ला! वरु उसको महामहिमा बुझ्न पो मुस्किल छ! कूवाको व्याङ्ले आकाशको व्यापकता र स्वच्छता कसरी बुझ्नु! कमलपित्त भएकोले सेतो, रातो इत्यादि सारा रङ्लाई पहेंलो देखे झैं अशुद्ध चित्तले सच्चिदानन्द रूपमा पनि असत्, जड र दुःखरूपको कल्पना गर्छ। स्वच्छ आकाशलाई नीलो भन्छ, डोरीमा सर्प देख्छ, अझ मरुभूमिको तातो वालुवामा पानी देख्छ। यहाँभन्दा भ्रान्ति के होला र! यदि सूक्ष्म बुद्धिले रस चुस्न सक्यो भने त्यो अतिशय माधुर्यको वर्णन नगरी रहन सक्दैन। गर्नु चेतनता पनि हो।

वेदस्तुति श्रीमद्भागवतको दशमस्कन्धको उत्तरार्धको सतासियौं अध्याय हो। यहाँ अनिर्वचनीय महिमा देखेर मुग्ध भएका वेदहरू परमात्माको जयजयनाद गर्दै दोषले गुणलाई छोप्ने भुलभुलैयाँ हटोस् भनी चर, अचर अर्थात् साराको अधिष्ठान स्वरूपको स्तुति गर्छन्। वेदको सार भएको यसको अर्थ राम्ररी बुझ्यो र विलकुल तदनुकूल वन्न सक्यो भने अटल र अगाध आनन्दको रस सहजै पाउँछ। यदि मनुष्यजन्म सार्थक तुल्याउने हो भने त्यही रसको लागि जीवन दिनुपर्छ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो वेदस्तुतिको अनुवाद श्री १०८ स्वामी ईश्वरानन्दजीले गर्नुभएको हो। स्वतः प्रकाश भइसकेका उहाँको परिचय–विषयमा केही भन्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्न। अनुवादमा पनि मौलिकता गाभेर उहाँले सकेसम्म व्याख्या गर्नुभएको छ। जिज्ञासुहरूका प्रति दया र कर्तव्यको ख्याल गरी उहाँले परिश्रम गर्नुभएको हो। ज्ञानको धारा वहाउँदै नेपाली भाषाको अभाव पूर्ति गरिदिनु भएकोमा जिज्ञासुहरूका तर्फबाट अनन्त कृतज्ञता प्रकट गर्छु।

श्री पं० वदरीनाथ (धर्मशास्त्राचार्य)
२०१४ चैत्र शुक्ल १५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रुति-सङ्केत-तालिका

तै०	—	तैत्तिरीयोपनिषद्
श्वे.	—	श्वेताश्वतरोपनिषद्
श. प.	—	शतपथब्राह्मण
मुं.	—	मुण्डकोपनिषद्
छा.	—	छान्दोग्योपनिषद्
बृ.	—	बृहदारण्यकोपनिषद्
इतिहा.	—	इतिहासोपनिषद्
ई.	—	ईशावास्योपनिषद्
के.	—	केनोपनिषद्
कठ.	—	कठोपनिषद्
ऐ.	—	ऐत्तरेयोपनिषद्
पैङ्ग.	—	पैङ्गलोपनिषद्
त्रि. म. ना.	—	त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्
ब्र. वि.	—	ब्रह्मविन्दूपनिषद्
त्रि. ता.	—	त्रिपुरतापन्युपनिषद्
महाना.	—	महानारायणोपनिषद्
यो. शि.	—	योगशिखोपनिषद्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

E966

छुटेको

१० श्लोकको श्रुतिपरिचय

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।

पत्नी मैत्रेयीका प्रति ऋषि याज्ञवल्क्य भन्नुहुन्छ—अरे मैत्रेयि !! आत्मतत्त्वको अपरोक्षज्ञान प्राप्त गर्नपर्दछ। त्यसको निम्ति वेदान्त-वाक्यको विचारपूर्वक श्रवण, त्यसैलाई अनुकूल तर्क-युक्तिद्वारा मनन; यी दुईद्वारा निश्चय भएका वस्तुको ध्यान गर्नपर्दछ। (बृ. २–४–५)

१० श्लोकमा लेखिएको श्रुतिपरिचय ११ श्लोकको हो। १४ श्लोकको सरलार्थ—

जस्तै—चक्रवर्ती सम्राट्लाई प्रातःकालमा आएर
भाटहरूले सुन्दर स्तुतिपाठद्वारा जगाउँदछन्।

१६ श्लोकको निष्कर्ष—

मायामा लीन भएका स्थावर-जङ्गम जीवहरू ईश्वरका संकल्प-द्वारा आफ्नू २ कर्मानुसार प्रकट हुन्छन्; त्यसकारण ईश्वरमा पक्षपातको दोष छैन।

मुद्रक—दीपक प्रेस, १७।२७२ नदेसर, बनारस कैन्ट।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्री

ॐ

तत्सत्

(गीताध्ययन ग्रन्थमालाको तृतीय पुष्प)

वेदस्तुति

श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रोत्रिय-ब्रह्मनिष्ठ-पूज्यपाद-स्वामी श्रीमहेश्वरानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वरद्वारा विरचित महत्त्वपूर्ण अवतरणिका तथा स्वामी ईश्वरानन्द विरचित अन्वय, अन्वयार्थ-बोधिनी, सरलार्थ, निष्कर्ष, श्रुति-परिचय सहित ।

लेखक तथा प्रकाशक

स्वामी ईश्वरानन्द, गीता प्रचार आश्रम

सरस्वती-अखाडा, स्वयम्भूः, काठमाण्डू, नेपाल

विक्रम सम्वत् २०१५

विजयादशमी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गीताध्ययन ग्रन्थमालामा प्रकाशित पुस्तकहरू—

(१) भक्तितत्त्वमीमांसा

(२) भजनावली

(३) वेदस्तुति

(४) गीता-तात्पर्य

पुस्तकहरू पाइने ठेगाना—

(१) श्री चिनियामान् दिव्यमान् मखनटोल काठमाण्डू नेपाल।

(२) श्री रामवहादुर लाखे माईस्थान वीरगंज ।

(३) श्री वृषवहादुर-टीकावहादुर भगवतीटोल पाल्पा तानसेन।

(४) श्री पं० दीननाथ, जुद्धरोड धरान्

(५) श्री मु० डिल्लीनाथ भीमसेनटोल धनकूटा

(६) श्रीमाष्टर खेलाड़ीलाल एण्डसन्स संस्कृत वूकडिपो कचौड़ीगली वाराणसी।